

บทความ

ภพภูมิในพระไตรปิฎก

สมภาร พรหมทา

บทความนี้จะแสดงให้เห็นว่า แนวคิดเรื่องภพภูมิไม่ได้รวมอยู่ในวัตถุประสงค์หลักของพระพุทธองค์เมื่อแรกออกแสวงหาโมกขธรรม แม้ว่าแนวคิดเรื่องภพภูมิอาจมีประโยชน์อยู่บ้างในทางจริยธรรมและศีลปะ แต่ประโยชน์เหล่านี้ก็ไม่ใช่สิ่งเดียวที่พ่วงมากับแนวคิดเรื่องภพภูมิ ยังมีบางด้านที่พ่วงมากับแนวคิดดังกล่าวนี้และไม่เป็นประโยชน์กับพุทธศาสนา นอกจากไม่เป็นประโยชน์ยังอาจถึงขั้นเป็นโทษด้วย บทความจะวิเคราะห์ว่า (ก) อะไรคือเป้าหมายหลักของการออกผนวชแสวงหาโมกขธรรมของพระพุทธเจ้า (ข) แนวคิดเรื่องภพภูมิเกิดขึ้นได้อย่างไรในระบบความคิดของพุทธศาสนา และแนวคิดเรื่องภพภูมิประกอบด้วยด้านที่เป็นประโยชน์และด้านที่เป็นโทษอย่างไร (ค) แนวคิดเรื่องภพภูมิเกี่ยวข้องกับวัตถุประสงค์หลักของพุทธศาสนาหรือไม่ (ง) เราชาวพุทธควรเข้าใจหรือเอาตัวเองเข้าไปเกี่ยวข้องกับแนวคิดเรื่องภพภูมิอย่างไรจึงจะได้รับประโยชน์สูงสุดจากแนวคิดดังกล่าวนี้ และไม่ได้รับผลกระทบในเชิงเสียหายจากแนวคิดเรื่องภพภูมิดังกล่าว ผมขออภิปรายประเด็นเหล่านี้เป็นลำดับดังนี้

ก. วัตถุประสงค์หลักของการเสด็จออกผนวช

ประเด็นนี้ไม่มีปัญหา เพราะคัมภีร์พุทธศาสนาในทุกระดับ ตั้งแต่ระดับที่เก่าแก่ที่สุดคือพระบาลี ไล่ลงมาหาที่ใหม่กว่านั้นอันได้แก่อรรถกถาและฎีกาตลอดจนปกรณ์วิเสส บันทึกไว้ตรงกันว่า สิ่งที่เจ้าชายสิทธัตถะประสงค์จะแสวงหาคือสิ่งที่ภาษาบาลีเรียกว่า “โมกขธรรม” ตามศัพท์ โมกขธรรมแปลว่า “ธรรมที่จะช่วยให้หลุดพ้น” คำว่า “หลุดพ้น” ทั้งในภาษาบาลีและภาษาไทย (และอาจจะอีกหลายภาษา) ต้องการคำขยายความว่าหลุดพ้น “จากอะไร” ในแง่ภาษา “ความหลุดพ้น” เฉยๆไม่มีความหมาย คำนี้จะมี

ความหมายก็ต่อเมื่อมีอีกคำมาคู่กันคือ “จากอะไรสักอย่างหนึ่ง” เมื่อพิจารณาเช่นนี้ คำว่า “โมกขธรรม” แม้จะเป็นคำที่มีความหมายสมบูรณ์ในตัว คือหมายถึงอะไรบางอย่างเดี่ยวๆในตัว แต่ในทางภาษา จะต้องมีการโยงอย่างมาเคียงคู่เพื่อทำให้คำว่าโมกขธรรมนี้มีความหมายในทางภาษา เรื่องนี้ก็ไม่เป็นปัญหาอีกเช่นกัน เพราะคัมภีร์พุทธศาสนาทุกระดับที่กล่าวข้างต้นเขียนไว้ตรงกันว่า สิ่งที่มาคู่กับ “โมกขธรรม” คือ “ทุกข์”

จะอย่างไรก็ตาม ความชัดเจนที่ผมกล่าวข้างต้นก็เป็นความชัดเจนในแง่ของถ้อยคำเท่านั้น หมายความว่า หากดูที่ตัวหนังสือ คัมภีร์พุทธศาสนาในระดับต่างๆที่กล่าวข้างต้นบันทึกไว้ตรงกันว่า “วัตถุประสงค์ของการเสด็จออกบวชของเจ้าชายสิทธัตถะคือ—เพื่อแสวงหาโมกขธรรมอันหมายถึงธรรมอันจะช่วยให้หลุดพ้นจากทุกข์” แต่ดังที่เราทราบ คำนั้นย่อมมีความหมาย และปัญหาว่าคำแต่ละคำ หมายความว่าอย่างไรนั้นเป็นปัญหาหลักอย่างหนึ่งในทางปรัชญา (เพราะเรื่องนี้เป็นปัญหา จึงต้องมีแขนงหนึ่งของปรัชญาเกิดขึ้นเพื่อศึกษาวิเคราะห์เรื่องนี้โดยเฉพาะ เรียกว่าปรัชญาภาษา) ขนาดภาษาที่เราใช้กัน อยู่ขณะนี้ยังมีชีวิตอยู่ก็ยังมีปัญหาว่าที่กล่าวข้างต้นหมายความว่าอย่างไร (เช่น เพื่อนเราคนหนึ่งที่กำลังทุกข์ใจอย่างหนักเพราะเผด็จการทำทุจริตยกยอกเงินหลวง แล้วเกิดกลัวว่าจะติดคุก พุดกับเราว่า “ฉันกำลังตกนรกเพื่อนเอ๋ย” นรกที่เพื่อนพุดถึงนี้หมายถึงอะไร—หมายถึงสภาพทางใจที่กำลังทุกข์ หรือว่าหมายถึงนรกจริงๆที่มองไม่เห็นและคนชั่วที่ยังเป็นๆอยู่ก็สามารถลี้มรณรอกได้ส่วนหนึ่งก่อนจะได้ไปลี้มรณเต็มเหนี่ยว หลังจากตายแล้ว จะอย่างไรก็ตาม ปัญหานี้แก้ได้ คือหากอยากรู้ว่าที่เพื่อนกล่าวถึงนรกนั้นหมายความว่าอย่างไร เราก็สามารถถามเพื่อนได้) ปัญหาเรื่องความหมายของคำนี้เป็นปัญหามากขึ้นในกรณีที่คุณเขียนหรือพุดตายไปแล้ว เพราะเมื่อเกิดความสงสัยว่าที่เขียนไว้อย่างนั้นหมายความว่าอย่างไร เราไม่สามารถไต่ถามท่านผู้เขียนได้ เนื่องจากท่านเสียชีวิตไปแล้ว ในทางปรัชญาภาษานั้น ความหมายของคำมีอยู่สองประเภท คือ “ความหมายของตัวคำ” กับ “ความหมายที่ผู้เขียนหรือผู้พุดต้องการบอก” ความหมายของคำอย่างแรกนั้นพอรู้ได้ตรงกันในระบบความรู้บางอย่างของมนุษย์ที่มีคำนิยามสำหรับคำต่างๆชัดเจน เช่น คณิตศาสตร์ ดูเหมือนในภาษาธรรมชาติของมนุษย์ นักปรัชญาทั่วไปลงตกว่าคงไม่มีความหมายชนิดที่เรียกว่าความหมายของตัวคำได้เลย จะมีก็แต่ความหมายอย่างที่สองคืออย่างที่คุณเขียนหรือผู้พุดต้องการบอก อย่างไรก็ตามภาษาธรรมชาติอันหมายถึงภาษาที่เราใช้พุดคุยกันในชีวิตประจำวันเลย แม้ภาษาวิชาการ อย่างเช่นภาษาที่นักวิทยาศาสตร์ใช้ซึ่งพยายามนิยามความหมายของคำแต่ละคำให้รัดกุมแล้วก็ตาม ในท้ายที่สุดความพยายามนั้นก็ล้มเหลว นักวิทยาศาสตร์สองคนเช่นนิวตันกับไอน์สไตน์ใช้คำเดียวกันเช่น “แรงโน้มถ่วง” แต่เรารู้ดีว่าความหมายที่สองท่านนี้ใช้ต่างกันมาก ชนิดเป็นคนละเรื่องกันเลย ถามว่าทำไมสองท่านนี้ไม่นิยามความหมายของคำนี้ให้ตรงกัน คำตอบคือ—เป็นไปได้ไม่ได้เลย เพราะนิยามมาทีหลัง ความคิด เมื่อสองท่านนี้คิดต่างกันในระดับทฤษฎีเริ่มแรก ก็เป็นอันหมดทางที่จะให้นิยามแก่คำที่ดำเนินตรงกันสรุปคือ แม้วิทยาศาสตร์ก็ยากจะหาความหมายของตัวคำได้ มีแต่ความหมายอย่างที่คุณวิทยาศาสตร์แต่ละสำนักต้องการบอก เวลาจะศึกษาแนวคิดทางวิทยาศาสตร์แต่ละสำนัก นักปรัชญาจะเตือนว่าต้องเข้าใจว่า จะเอาคำในระบบหนึ่งไปใช้ในอีกระบบหนึ่งไม่ได้

ศาสนานั้นเริ่มต้นจากพระศาสดา พระศาสดาทรงมี “แนวคิด” บางอย่างเกี่ยวกับชีวิต จักรวาล และความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งเหล่านี้ เนื่องจากภาษาเป็นสื่อสำหรับบอกว่าเราคิดอะไรหรืออย่างไร พระศาสดาเมื่อจะทรงบอกเล่าแก่ผู้อื่นว่าทรงคิดอะไรหรืออย่างไรก็จะทรงใช้ภาษา พระพุทธเจ้านั้นหลังจากตรัสรู้แล้ว

(ซึ่งแปลความได้ว่าทรงมั่นใจว่าทรงรู้อะไรบางอย่างที่เป็นความจริงเกี่ยวกับสิ่งต่างๆในจักรวาลโดยเฉพาะอย่างยิ่งการดับทุกข์ในชีวิตมนุษย์) ก็ทรงเทศนาเพื่อบอกเล่าแก่ผู้อื่นว่าทรงรู้อะไร ปฐมเทศนาที่ชื่อ “ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร” นั้นทรงแสดง (อย่างกว้างๆ) ว่าอะไรคือจุดยืนทางจริยธรรมของพุทธศาสนา จุดยืนที่ว่่านั้นแตกต่างจากศาสนาหรือปรัชญาอื่นๆที่มีอยู่ในอินเดียสมัยนั้นอย่างไร และ (อย่างแคบเข้ามา) เราจะดับทุกข์ในชีวิตได้อย่างไร เนื้อหาส่วนหลังนี้คือที่มาของหลักอริยสัจสี่ประการ ภายหลังบทเทศนานี้ได้รับการบันทึกเป็นตัวหนังสือ บรรจุไว้ในพระไตรปิฎก เราสามารถอ่านพระสูตรนี้ได้ทุกเมื่อที่ต้องการ จะอย่างไรก็ตาม ในแง่ภาษา เมื่อพระพุทธองค์ทรงแสดงปฐมเทศนานี้อยู่ ย่อมจะทรงมีความหมายของคำต่างๆในพระทัย และเป็นไปได้ว่าในบทสนทนาจริง เมื่อผู้ฟังไม่เข้าใจตรงใดก็อาจทูลถามเพื่อขอความกระจ่าง แต่รายละเอียดเหล่านี้ถูกตัดทิ้งด้วยเหตุผลด้านการทำบรรณาธิกรรรมของผู้รับผิดชอบ (เช่นคณะสงฆ์ที่ทำสังคายนาครั้งแรก) เมื่อบทเทศนานี้กลายมาเป็นตัวหนังสือตามที่เห็นในเล่มพระไตรปิฎก คนอ่านก็พยายามอ่านด้วยเข้าใจว่าความหมายของคำต่างๆน่าจะเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ถ้าคิดถึงทฤษฎีความหมายของคำสองแบบข้างต้น เราควรเตือนตนเองว่าโอกาสที่เราจะเข้าใจว่าคำแต่ละคำในพระสูตรหมายความว่าจริงๆว่าอย่างไรนั้นเป็นไปได้เลย เพราะวิธีเดียวที่เราจะรู้ก็คือทุกครั้งที่ต้องทูลถามพระพุทธองค์เพื่อขอความหมายที่ทรงประสงค์ ทำไมจึงต้องทูลถาม ก็เพราะข้อความเหล่านี้มาจากความรู้ของพระองค์ คนอื่นไม่เกี่ยว ผู้รวบรวมพระไตรปิฎกก็ไม่เกี่ยว ผู้เขียนบรรณอธิบายพระไตรปิฎกก็ไม่เกี่ยว ประเด็นหลักนั้นอยู่ที่ทรงค้นพบความรู้บางอย่างก่อน จากนั้นก็ทรงใช้คำเพื่อสื่อสารสิ่งที่ทรงพบ ในแง่นี้ภาษามาที่หลัง เนื่องจากภาษามาที่หลัง และปกติคนเราเมื่อใช้ภาษาก็ย่อมต้องใช้ภาษาที่มีอยู่แล้ว ภาษากับความจริงที่ต้องการสื่อสารมักเข้ากันไม่ได้สนิท ตัวอย่างที่เช่นไอน์สไตน์พบความจริงบางอย่าง แล้วใช้คำว่า “แรงโน้มถ่วง” เพื่อเรียกสิ่งนั้น คำนี้มีอยู่ก่อนในวงการวิทยาศาสตร์ แต่ไอน์สไตน์มีความหมายพิเศษสำหรับคำนี้อยู่ในใจ ดังนั้นเมื่อต้องกล่าวถึงสิ่งนี้ เขาจึงต้องอธิบายให้ผู้ฟังเข้าใจว่าแรงโน้มถ่วงของเขาหมายความว่าอย่างไร และต่างจากที่คนอื่นเช่นนิวตันเข้าใจอย่างไร ผมเชื่อว่าพระ พุทธองค์ก็ทรงอยู่ในสถานะเดียวกันนี้ คือทรงพบความจริงหรือความรู้บางอย่างก่อน เสร็จแล้วเมื่อประสงค์จะทรงนำเอาสิ่งที่ทรงค้นพบนั้นมาบอกเล่าแก่ผู้คน ก็จำเป็นต้องทรงใช้ภาษา ภาษานั้นเป็นของกลางของมนุษยชาติในแต่ละชุมชน ภาษาส่วนตัวมิได้ มีเพียงภาษาส่วนรวมเท่านั้น เมื่อเป็นเช่นนี้ก็ต้องทรงใช้ภาษาอันเป็นของกลางที่ว่่านั้น ที่ผ่านมาราพุดกันว่าวัตถุประสงค์ของการเสด็จออกผนวชของเจ้าชายสิทธัตถะคือเพื่อแสวงหาโมกขธรรมอันหมายถึงธรรมที่จะช่วยให้พ้นจากทุกข์ นี่เป็นการพูดเสมือนว่าคำสองคำคือ “โมกขธรรม” กับ “ทุกข์” มีความหมายแน่นอนแล้ว ที่จริง เรื่องนี้ไม่ได้ง่ายอย่างที่คิด ต่อไปนี้ผมขอคัดข้อความจากหนังสือ “พุทธประวัติ” เล่ม ๑ บทนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ตอนว่าด้วยการเสด็จออกบรรพชาของเจ้าชายสิทธัตถะมาแสดง เพื่อใช้เป็นจุดเริ่มต้นของการอธิบายให้เห็นว่าเรื่องนี้ไม่ใช่อะไรที่คิด ดังนี้

อะไรเป็นมูลเหตุให้นำพระองค์ให้เสด็จออกบรรพชาและอาการที่เสด็จออกนั้นเป็นอย่างไร เป็นข้อนำใคร่ครวญอยู่ พระอาจารย์ผู้รจนารรรถกถาแสดงความตามนัยมหาปทานสูตรว่าได้ทอดพระเนตรเห็นเทวทูต ๔ คือ คนแก่ คนเจ็บ คนตาย และสมณะอันเทวดาสร้างนิรมิตไว้ในระหว่างทาง เมื่อเสด็จประพาสพระราชอุทยาน ๔ วาระโดยลำดับกัน ทรงสังเวชเหตุได้เห็นเทวทูต ๓ ข้างต้น อันพระองค์ยังไม่เคยพบมาในกาลก่อน ยิ่งความพอพระหฤทัยในบรรพชาให้เกิดขึ้นเพราะได้เห็นสมณะ และกล่าวถึงอาการที่เสด็จออกนั้นว่า

เสด็จหนีออกในกลางคืน ทรงม้ากัณฐกะมีนายฉันทตามเสด็จ ถึงฝั่งแม่น้ำอโนมา ตรัสสั่งนายฉันทให้นำม้าพระที่นั่งกลับคืนพระนครแล้วทรงตัดพระเมาลีด้วยพระขรรค์ อธิษฐานเพศจบพรพชิต ณ ที่นั้น

ฝ่ายพระอาจารย์ผู้รจนาบาลีมีขณิกายแสดงว่า ทรงปรารภความแก่ ความเจ็บ ความตาย อันครอบงำหาชนทุกคนไม่ล่วงไปได้ แม้เป็นอย่างนั้น เพราะโทษที่ไม่ได้ฟังคำสอนของนักปราชญ์เห็นผู้อื่นแก่เจ็บตาย ย่อมเบื่อหน่ายเกลียดชัง ไม่คิดถึงตัวว่าจะต้องเป็นเหมือนอย่างนั้นบ้าง เมื่อยอยู่ในวัยในวัยในวัยไม่มีโรคและในชีวิตร หนึ่งเป็นคนจะไม่ต้องแก่เจ็บตาย มีแต่ชวนชวาทหาของอันมีสภาวะเช่นนั้น ไม่คิดหาอุปายเครื่องพ้นบ้างเลย ถึงพระองค์ก็มีอย่างนั้นเป็นธรรมดา แต่จะเกลียดหน่ายเหมือนอย่างเขาไม่สมควรแก่พระองค์เลย เมื่อรู้เห็นอย่างนี้แล้ว ควรจะแสวงหาอุปายเครื่องพ้น เมื่อทรงดำริอย่างนี้ ก็บรรเทาความเมา ๓ ประการ และความเพิลิตเพิลินในกามสมบัติเสียได้ จึงทรงดำริต่อไปว่า ธรรมดาสภาวะทั้งปวงย่อมมีของที่มีข้าศึกแก่กัน เช่นมีร้อนแล้วก็มีเย็นแก่ มีมืดแล้วก็มีสว่างแก่ บางทีจะมีอุปายแก้ทุกข์ ๓ อย่างนี้ได้บ้างกระมัง ก็แต่ว่า อันจะแสวงหาอุปายแก้ทุกข์ ๓ อย่างนั้นเป็นยากอย่างยิ่ง ยังอยู่ในภพवास เห็นจะแสวงหาไม่ได้ เพราะภพवासนี้เป็นที่คับแคบนัก และเป็นที่ตั้งแห่งอารมณ์อันทำให้เศร้าหมอง เหตุความรัก ความชัง ความหลง คือเป็นทางที่มาแห่งทุกข์ บรรพชาเป็นช้องว่าง พอเป็นที่แสวงหาอุปายนั้นได้ ทรงดำริอย่างนี้แล้วก็มีพระอหยาตัยน้อมไปในบรรพชา ไม่ยินดีในภพवासสมบัติ ครั้นสมัยอื่น พระองค์ยังกำลังเป็นหนุ่ม มีพระเกศาดำสนิท ตั้งอยู่ในปฐมวัย เมื่อพระมารดาพระบิดาไม่ใคร่ยอม มีพระพักตร์อาบด้วยน้ำพระเนตร ทรงกันแสงอยู่ พระองค์ปลงพระเกศาและพระมัสสุแล้ว ทรงครองผ้ากาสายะ ถึงความปฏิบัติเป็นบรรพชิต พระคณิศรจนาจารย์กล่าวความไว้ ๒ นัยอย่างนี้

พิจารณาถึงมูลเหตุมาให้เสด็จออกบรรพชาก่อน พระองค์มีพระชนมายุถึง ๒๔ ปีแล้ว จักไม่เคยพบคนแก่ คนเจ็บ คนตายนั้นเป็นอันมีไม่ได้ แม้ในเรื่องกล่าวว่า พระราชบิดาตรัสสั่งให้คอยห้ามกัน ก็ดูเหมือนจักเป็นอันพ้นสามารถ จักห้ามกันพระญาติผู้ใหญ่ขึ้นเจ้าดาเจ้ายายก็อย่างไรอยู่ พระราชบิดาเองก็ทรงชราลงเหมือนกัน แม้ยังไม่ห่อหมก ก็พอพระกุมารจะทรงเห็นความแปรของสังขารได้เป็นแน่ ต่างว่าเอาเป็นห้ามสำเร็จ คนมีอายุถึงเท่านั้นแล้ว ไม่เคยพบคนแก่ คนเจ็บ คนตายเลย จักเป็นคนฉลาดอย่างไรได้ ดูแต่เด็กที่ผู้ใหญ่ปราบให้ห่มมาแต่เล็กเกิด ถ้าเด็กนั้นจักว่องไวไหวพริบเมื่อโต ก็ปราบไม่อยู่ ถ้าเป็นผู้ที่ปราบได้ ก็ต้องเป็นผู้ขาดจากคุณสมบัติเช่นนั้นมาแต่เดิม หรือเสียลักษณะเช่นนั้นในเวลาที่กำลังถูกปราบ ส่วนพระศาสดาปรากฏโดยพระพุทธรายว่าทรงพระปริชาลัทธิ อันจะถูกห้าม ก็คงเช่นไม่ให้ไปเยี่ยมไข้เยี่ยมตายของใครๆ แม้เป็นพระญาติ และผู้ถือเพศเป็นบรรพชิตเล่ามิใช่ว่าเฉพาะมีในพระพุทธศาสนาเท่านั้น ก่อนแต่พุทธบาทกาลก็มีบรรพชิต คือนักบวชเช่นชฎิล ปริพาชก เหมือนกัน

สันนิษฐานว่า เรื่องเช่นนั้นน่าจะได้อาจมาจากหนังสือกาพย์ของจินตควิ ท่านผู้ประพันธ์เป็นเจ้าบทเจ้ากลอน แต่งขยายเรื่องจริงให้เชื่อง ด้วยหมายจะให้ไพเราะในเชิงกาพย์ ถอดเอาใจความก็จะพึงได้ดังนี้ พระมหาบุรุษได้เคยทรงพบคนแก่ คนเจ็บ คนตาย มาแล้ว แต่ไม่ได้เก็บเอามาทำในพระหฤทัยต่อไป คราวที่เห็นว่าเห็นเทวทูตนั้นคือทรงปรารภถึงคนแก่เจ็บตาย น้อมเข้ามาเปรียบกับพระองค์เองแล้วทรงสังเวช ได้ทอดพระเนตรเห็นบรรพชิตในคราวนั้นแล้วทรงดำริว่า “สาธุ โข ปพพชชา” บวชดีนักแล ขอซึ่งหนังสือเตลงพ่ายและหนังสือยอพระเกียรติเป็นตัวอย่างแห่งเรื่องเช่นนี้

คราวนี้ พระคณิศรจนาจารย์นำมากล่าวอีกต่อหนึ่ง ถ้าท่านไม่ใช่ผู้เขื่องมง่าย ก็คงคิดเห็นว่าจะถอดใจความกล่าว เมื่อถือเอาความผิด อาจทำความเข้าใจพลาดได้ ลึกส่วไว้ทั้งอย่างนั้นไม่ได้ หาได้เพ่งถึงความเสื่อมแห่งความเข้าใจในเชิงหนังสือของคนข้างหน้าไม่ ความเห็นเช่นนั้น ได้เกิดขึ้นแก่ข้าพเจ้าเอง เมื่อครั้งรจนานพพานพทุธิประวัติคราวแรก ๒๑ ปีล่วงมาแล้ว และนำให้รจนารื่องนี้เข้ารูปอย่างนี้ ฝ่ายคำของพระอาจารย์ผู้รจนาบาลีมีขณิกายนั้นถอดกล่าวไว้เฉพาะใจความเป็นตำนานแท้ แต่หมดวรรคตรสในเชิงกาพย์

คงได้ความตามมติแห่งพระอาจารย์ทั้ง ๑ พวกว่า พระมหาบุรุษทรงปรารภขราพยาธิมรณะที่ได้พบเห็นโดยปกตินี้เอง แล้วเสด็จออกบรรพชา เช่นนี้ดูเหมือนเป็นที่ว่าเสด็จออกด้วยพระหฤทัยสลด ต้องการเพียงจะหาอุบายหลักให้พ้น ไม่เชิงแสวงหาพระสัมมาสัมโพธิญาณแท้ แต่ครั้นได้ตรัสรู้แล้วจึงทรงดำริจะโปรดสัตว์ด้วยพระอริยาบถประกอบด้วยพระกรุณา ข้อนี้อาจมีในวารจิตของมนุษย์ แต่ไม่สมกับคำพรรณนาพระปณิธานของพระโพธิสัตว์ ผู้บำเพ็ญพระบารมีมามากกว่ามากเพื่อจะโปรดสัตว์ ตลอดถึงคำทำนายและอัศจรรย์ต่างๆ ในปัจฉิมภพ ถ้าจะถือว่าเรื่องเหล่านั้นเล่าตามหลังพระองค์เมื่อเป็นผู้วิเศษแล้ว ก็ไม่น่าจะผิด แต่ยังมีทางสันนิษฐานได้สนิทยิ่งกว่านี้ก็คือ พระมหาบุรุษทรงพิจารณาเห็นมหาชนผู้เกิดมาแล้ว แก่เจ็บตายไปเปล่าหาได้ทำชีวิตให้มีประโยชน์เท่าไรไม่ ยิ่งในราชสำนักมัวเมาอยู่ในหมู่สตรีบำเรอ ทั้งกลางวันและกลางคืน ยิ่งทำชีวิตให้เป็นหมันหนักเข้า พระองค์ทรงเบื่อหน่ายความเป็นอยู่ของพระองค์ด้วยอาการเช่นนั้น ที่เขาอื่นสำคัญเห็นเป็นสุขอย่างยิ่งในทางโลกีย์ สมคำว่ำห้องปราสาทอันเกลื่อนกลาดไปด้วยนางบำเรอผู้นอนหลับสว่างรุ่งเรืองด้วยประทีป ปราภฏแก่พระองค์จุบปาก ทรงแสดงบรรพชาเป็นที่ห่างจากอารมณ์อันล่อให้หลงและมัวเมา เป็นช่องที่จะได้บำเพ็ญปฏิบัติ เป็นประโยชน์ตนประโยชน์ผู้อื่น ทำชีวิตให้มีผลไม่เป็นหมัน ทรงสันนิษฐานลงเช่นนี้แล้ว จึงได้เสด็จออกบรรพชา เมื่อถือเอาความเช่นนั้น ข้อว่าทรงปรารภขราพยาธิมรณะได้ความสลดพระหฤทัยจนไม่เพลัน กับข้อว่าพระองค์มีพระอริยาบถประกอบด้วยพระกรุณามาแต่ไหนแต่ไรย่อมไม่แย้งกัน

สมเด็จพระเจ้ากล่าวว่ามีข้อความอยู่สองแบบที่กล่าวถึงการเสด็จออกบรรพชาของเจ้าชายสิทธัตถะ แบบที่หนึ่งเสนอโดยพระอรธกถาจารย์ โดยอาศัยเค้าโครงเรื่องจากบางพระสูตรในพระไตรปิฎก (เช่น “มหาวรรค” พระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๐) แบบนี้เล่าว่าเจ้าชายได้รับการเลี้ยงดูอย่างดีเลิศเป็นพิเศษโดยพระราชนิพิตา ด้วยประสงค์จะให้เจ้าชายเป็นกษัตริย์ ไม่ออกบวช ตามคำทำนายของโหร เจ้าชายมีทางเลือกในชีวิตสองทางคือ หากเป็นกษัตริย์ก็จะทรงเป็นกษัตริย์ที่ยิ่งใหญ่ที่เรียกว่าเป็นพระมหาจักรพรรดิ แต่หากออกบวชก็จะได้เป็นพระบรมศาสดาเอก สรุปคือจะทรงเป็นเอกในทางโลกหรือไม่ก็ในทางธรรม พระนิพิตาประสงค์จะให้ทรงเป็นเอกในทางโลก เพื่อกิจการนี้จึงต้องเลี้ยงดูเจ้าชายอย่างพิเศษ และตามทัศนะของท่านผู้แต่งตำนานการออกบวชของพระพุทธเจ้าแนวแรกนี้ การเลี้ยงดูแบบ “พิเศษ” ที่ว่านี้รวมถึง “การป้องกันมิให้เจ้าชายได้เห็นสิ่งที่ไม่ดีไม่งามเช่นคนแก่ คนเจ็บ และคนตาย” ตำนานเล่าว่าพระราชนิพิตาทรงทำสำเร็จ เจ้าชายไม่เคยพบเห็นสิ่งเหล่านี้เลยจนเป็นหนุ่มใหญ่และแต่งงานมีบุตร แต่แล้ววันหนึ่งเจ้าชายก็ลอบออกจากวังไปเที่ยวได้พบทารกแรกเกิด คนแก่ คนเจ็บ คนตาย ที่ท่านผู้แต่งตำนานเรียกว่าพุทธสววรรค์ทั้งสี่ สิ่งที่ทำให้เจ้าชายเกิดอาการ “ช็อค” ถัดจากนั้นมาหน่อยหนึ่งก็ได้นักบวช ซึ่งตำนานเล่าว่าเป็นสิ่งที่เทวดาเนรมิตขึ้นเท่านั้น ไม่ได้มีจริง และเหตุผลที่เนรมิตสิ่งนี้ขึ้นก็เพื่อให้เจ้าชายเห็น “ต้นแบบ” ของการหนีจากเทวทูตทั้งสี่ข้างต้น สมเด็จพระเจ้าวิจารณ์ตำนานนี้ว่ามีจุดอ่อนอยู่หลายจุด เช่น เรื่องที่แต่งฟังดูเป็น “นิยายพาฝัน” เกินไปไม่สมจริงตามสามัญสำนึกของคนโดยทั่วไป ตัวอย่างเช่น เป็นไปได้อย่างไรที่จะห้ามเจ้าชายไม่ให้เห็นสิ่งเหล่านั้น ต่อให้ห้ามได้ เจ้าชายก็ต้องเห็นว่าตนเองและคนใกล้ชิดเช่นพระราชนิพิตามีความเปลี่ยนแปลง พระราชนิพิตาต้องชราขึ้นตามธรรมชาติ เจ้าชายเองไม่เคยเจ็บป่วยเลยหรือ สมเด็จพระสันนิษฐานว่าที่ตำนานเช่นนี้มาปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาคงเป็นอิทธิพลการแต่งหนังสือประวัติบุคคลสำคัญที่ผู้แต่งประสงค์จะยกย่องเชิดชู เลยต้องสร้างเรื่องที่เกิดขึ้นจริงให้เกิดแก่พระพุทธเจ้า ด้วยเชื่อว่าคนอ่านจะศรัทธาพระองค์มากขึ้น (ตัวอย่างอื่นของการใส่เรื่องเกินจริงให้แก่พระพุทธเจ้าตามความเห็นของสมเด็จพระเจ้าก็เช่นเมื่อแรกเกิดทรงเดิน

ได้เจ็ดก้าวแล้วเปล่งถ้อยคำอันแสดงความองอาจว่า “เราคือผู้เลิศที่สุดในโลก”)

การเล่าเรื่องบรรพชาของเจ้าสิทธัตถะแบบที่สอง (อาจเรียกว่า “แบบสมจริง” เมื่อเทียบกับแบบแรกที่อาจเรียกว่า “แบบนิยายพาฝัน”) เล่าว่า วันหนึ่งเจ้าชายเกิดความคิดว่า คนเราเกิดมาแล้วก็ต้องแก่ชรา เจ็บป่วยแล้วก็ตาย สภาพที่วุ่นวายนี้ต้องเกิดแก่คนทุกคน ว่าไปแล้วสภาพที่วุ่นวายนี้เป็นเรื่องที่สมควรแก่การสลดหดหู่ แต่คนในโลกนั้นกลับไม่สลดหดหู่ใจกับสภาพชีวิตตามที่กล่าวมานี้เลย ความรู้สึกหดหู่ใจที่กล่าวมานี้เองที่ท่านผู้บันทึกคัมภีร์พระไตรปิฎกกล่าวว่าเป็นสาเหตุที่ทำให้เจ้าชายเสด็จออกบวช แนวความคิดของเจ้าชายคนนี้มีว่า เป็นธรรมชาติของสิ่งต่างๆในโลกที่จะต้องมีการเปลี่ยนแปลง เช่นมีมืดก็ต้องมีสว่าง มีโรคก็ต้องมียา ดังนั้นเมื่อมีเกิดแก่เจ็บตายก็ย่อมต้องมีอะไรบางอย่างที่อยู่ตรงกันข้าม การออกบวชก็เพื่อแสวงหาสิ่งที่เป็นสภาพตรงกันข้ามกับความเกิด ความแก่ ความเจ็บ และความตาย ที่ประมวลแล้วเรียกว่า ทุกข์ สมเด็จพระเจ้าได้แสดงความเห็นว่า แนวทางที่สองนี้เน้นเนื้อหา จึงขาดอรรถรสส่วนที่เป็นวรรณคดีไป แล้วสมเด็จพระเจ้าก็ตั้งข้อสังเกตว่า ตามแนวทางที่สองนี้ เจ้าชายสิทธัตถะออกบวชด้วยเหตุผล “ส่วนตัว” คือเห็นวุ่นวายเกิดมาแล้ววันหนึ่งก็ต้องแก่เจ็บและตายเหมือนคนอื่น เจ้าชายรู้สึกสลดใจกับสภาพชีวิต “ของตน” สมเด็จพระเจ้าเห็นว่าเนื้อหาขัดกับการบรรยายปณิธานในการบำเพ็ญโพธิสัตว์ธรรมของพระพุทธเจ้าที่มีมากมายในพระไตรปิฎกและคัมภีร์รองลงมา ตามเนื้อหาเรื่องการบำเพ็ญโพธิสัตว์ธรรม พระพุทธเจ้าประสงค์ต่อพระโพธิญาณก็เพราะเห็นแก่ประโยชน์ของมหาชน ดังนั้นเพื่อให้ท่านการออกบวชของเจ้าชายสิทธัตถะสอดคล้องกับความเชื่อเรื่องการบำเพ็ญโพธิสัตว์ธรรมที่กล่าวมานี้ สมเด็จพระเจ้าเลยตีความว่า เหตุผลจริงๆที่ทำให้เจ้าชายออกบวชคือการเห็นวุ่นวายทุกข์ในโลกล (รวมทั้งพระองค์เองด้วย) นั้นตกอยู่ในห่วงทุกข์เหมือนกันคือ ต้องเกิดแก่เจ็บและตาย เพราะทรงเมตตาการุณาชาวโลก จึงเสด็จออกบวช ผมเคยเขียนไว้ในที่อื่นว่า ข้อความในพระไตรปิฎกจำนวนมาก (ยกเว้นเรื่องการบำเพ็ญโพธิสัตว์ธรรม—ที่ผมตีความว่าเป็นเรื่องเกิดที่หลัง) แสดงว่าพระพุทธเจ้าเสด็จออกบวชด้วยเหตุผลส่วนตัว คือทรงหดหู่ใจกับสภาพชีวิตตนเอง ทรงประสงค์จะหาทางเอาชนะสภาพเหล่านี้ ซึ่งเป็นเรื่องของพระองค์เอง ไม่เกี่ยวกับคนอื่น สิ่งที่ผมใช้เป็นเหตุผลสนับสนุนสมมติฐานของตนคือ เมื่อตรัสรู้แล้วแรกๆไม่ทรงคิดจะสอนใคร ต่อเมื่อได้รับอาราธนาจากสัทมบดีพรหมพร้อมด้วยเหตุผล จึงทรงเปลี่ยนพระทัย หากการออกบวชของพระองค์ได้รับการชักนำจากความคิดที่มุ่งไปหาประโยชน์ของมหาชน จะต้องไม่มี “ฉากเกี่ยวกับพรหมที่ทูลอาราธนาให้ทรงทบทวนความคิด” แม้จะตีความว่าพรหมอาจหมายถึง “บางด้านของความคิดพระองค์เอง” ก็ยังไม่ช่วยอะไร เพราะแสดงว่าท้ายที่สุดก็ไม่ทรงคิดไว้แต่แรกว่าจะช่วยคนอื่นอยู่นั่นเอง สมเด็จพระเจ้าเองก็ยอมรับว่าเป็นไปได้ที่พระองค์จะทรงออกบวชด้วยเหตุผลส่วนตัวก่อน ต่อมาก็มีเหตุการณ์ทำให้ต้องทรงสอนคนอื่น เมื่อกลายเป็นพระศาสดาของมหาชน ลูกศิษย์จึงเรียบเรียงตำนานประวัติของพระองค์ให้ดูเป็นมหาบุรุษที่มีเป้าหมายเพื่อประโยชน์ของมหาชน และทรงมีเป้าหมายชัดเจนตั้งแต่สมัยที่เป็นพระโพธิสัตว์แล้ว แต่ที่สมเด็จพระเจ้าไม่เลือกตีความเช่นนี้ก็เพราะเห็นว่าหากตีความอย่างพระองค์ก็จะเข้ากับตำนานการบำเพ็ญโพธิสัตว์ธรรมของพระพุทธเจ้ามากกว่า

ไม่ว่าจะมีวิธีการเล่าเรื่องเกี่ยวกับแรงจูงใจในการออกบวชของพระพุทธเจ้าแตกต่างกันในพระไตรปิฎกและคัมภีร์รองลงมา แต่วิธีการเล่าเรื่องทั้งหมดก็กล่าวถึงบางเรื่องเหมือนกันคือ (๑) ทรงสลดใจว่าชีวิตคนเราเกิดมาแล้วก็ต้องแก่เจ็บและตาย (๒) ปฏิบัติที่เราสามารถมีต่อข้อเท็จจริงของชีวิตที่กล่าวมานี้ อาจมีได้สองทางคือ ยอมจำนน หรือไม่ก็ไม่ยอม (๓) ทรงเลือกแนวทางที่สองคือไม่ยอม เหตุผลประกอบคือใน

เมื่อสิ่งอื่นในโลกมีสิ่งตรงข้าม ก็น่าจะมีอะไรสักอย่างที่อยู่ตรงข้ามกับเกิดแก่เจ็บตาย จะเห็นว่า ทรงเริ่มต้นด้วย “ความทุกข์ของชีวิต” ซึ่งจะเป็นของใครไม่สำคัญ เพราะความจริงคือไม่มีมนุษย์คนใดที่อยู่นอกอำนาจการครอบงำของทุกข์อันได้แก่ความเกิด ความแก่ ความเจ็บ และความตาย จากนั้นก็ทรงมีสมมติฐานเบื้องต้นว่า “เมื่อมีทุกข์ก็น่าจะมีอะไรสักอย่างที่อยู่ตรงข้ามกับทุกข์” ทรงเห็นต่อไปว่า การจะแสวงหาสิ่งที่เป็นปฏิกัมกับทุกข์ต้องการรูปแบบชีวิตพิเศษ ซึ่งทรงเห็นในเวลานั้นว่าชีวิตนักบวชน่าจะอยู่ใกล้รูปแบบชีวิตที่ว่ำนี่ที่สุด ดังนั้นจึงเสด็จออกบวช การออกบวชของพระองค์นั้นถือได้ว่าเป็นจุดเริ่มต้นของการแสวงหา “สิ่งที่อยู่ตรงข้ามกับทุกข์” ซึ่งต่อมาคัมภีร์พุทธศาสนาได้เรียกสิ่งนี้ว่า “โมกขธรรม”

คำว่า “โมกขธรรม” นี้เกิดหลังจากที่กระบวนการในการแสวงหา “สิ่งที่ปฏิกัมกับทุกข์” ของพระพุทธองค์จบสิ้นแล้ว ดังที่กล่าวมาก่อนหน้านี้ว่า คำที่สำคัญในประวัติศาสตร์ทางปัญญาของมนุษย์ ไม่ว่าจะเป็นทางด้านวิทยาศาสตร์ ปรัชญา หรือศาสนา ล้วนแล้วแต่เกิดหลังจากที่นักคิดในแต่ละสาขาได้พบความจริงหรือความรู้บางอย่างแล้ว ในกรณีของพระพุทธเจ้า คำที่ทรงเลือกมาใช้สำหรับระบุถึงสิ่งที่ทรงแสวงหา นั้นก็เป็นคำที่มีอยู่ก่อนแล้ว เนื่องจากเป็นคำที่มีใช้ก่อนหน้านั้นแล้ว เราย่อมจินตนาการได้ว่า เป็นไปได้สูงที่ความหมายของคำว่า “โมกขธรรม” ที่พระพุทธเจ้าทรงประสงค์เป็นคนละอย่างกับที่ใช้โดยนักคิดในศาสนาหรือปรัชญาอื่นๆของอินเดีย ยกตัวอย่างเช่น ศาสนาฮินดูใช้คำนี้เพื่อหมายถึงการที่วิญญาณของมนุษย์ที่บริสุทธิ์จนถึงที่สุดแล้วจะได้ไปหลอมรวมกับวิญญาณของพระเจ้า ส่วนศาสนาเซนใช้คำนี้เพื่อหมายถึงการที่วิญญาณของบุคคลที่ผ่านการชำระกรรมจนหมดจนแล้วได้ลอยขึ้นไปสถิตอยู่ในดินแดนอมตะแห่งหนึ่ง (ที่ออกแบบไว้เพื่อการนี้โดยเฉพาะโดยธรรมชาติ—ศาสนานี้ไม่เชื่อเรื่องพระเจ้า)

พระพุทธองค์คือบุคคลเดียวที่ทรงทราบดีที่สุดว่าอะไรคือสิ่งที่ทรงแสวงหา แต่เมื่อมีความจำเป็นจะต้องเล่าประวัติของพระองค์เกี่ยวกับการแสวงหา “สิ่งนี้” ก็จำเป็นต้องทรงใช้คำที่มีใช้กันอยู่แล้วเวลานั้นคือ “โมกขธรรม” นักเรียนภาษาบาลีส่วนใหญ่อาจจะเข้าใจว่าตนเองรู้ความหมายของคำนี้ แต่ความหมายที่ว่ำนั้นเป็นคนละเรื่องกับความหมายที่พระพุทธเจ้าทรงประสงค์ เวลานี้คำที่ว่ำนี้นี้ก็มีอยู่ทั่วไปในคัมภีร์ทางพุทธศาสนา แต่เขาเข้าจริงก็ปรากฏว่ามีความเข้าใจความหมายของคำที่ว่ำนี้นี้แตกต่างกันในหมู่ชาวพุทธ มีแนวคิดหลักๆอยู่สองแนวคิดเกี่ยวกับความหมายของสิ่งนี้ แนวคิดแรกตีความว่า สิ่งที่อยู่ตรงข้ามกับทุกข์คือ “นิพพาน” และนิพพานที่ว่ำนี้นี้ไม่ใช่ “สิ่งหนึ่ง” ที่มีอยู่ในจักรวาล คำว่านิพพานเป็นเพียงชื่อสำหรับใช้เรียกสภาพที่ความทุกข์ในชีวิตของเราหายไป แนวคิดที่สองกล่าวเหมือนกันคือกล่าวว่านิพพานเป็นสิ่งที่อยู่ตรงข้ามกับทุกข์ แต่นิพพานไม่ได้หมายความว่าอย่างที่แนวคิดแรกเข้าใจ ตรงกันข้าม นิพพานมีสภาพเป็น “สิ่งหนึ่ง” กล่าวอย่างเปรียบเทียบ ทุกข์เหมือนโรคเช่นโรคท้องเสีย ส่วนนิพพานก็เปรียบเสมือนยา เช่นยาแก้ท้องเสีย อาการท้องเสียมันเกิดจากเชื้อจุลินทรีย์บางอย่าง ยาแก้ท้องเสียเป็นสารเคมีชนิดหนึ่ง ที่เมื่อเรากินเข้าไปแล้วจะมีฤทธิ์ “ฆ่า” จุลินทรีย์ที่ทำให้เกิดอาการท้องเสียมัน จะเห็นว่า “เชื้อโรค” ก็เป็น “สิ่งหนึ่ง” ส่วน “ยาฆ่าเชื้อโรค” ก็เป็นอีก “สิ่งหนึ่ง” นิพพานคือยาฆ่าความทุกข์ ตามความเข้าใจของฝ่ายที่สองนี้ สิ่งที่ทรงแสวงหาที่คือนิพพานนี้แหละ

แนวคิดของฝ่ายที่สองนี้น่าจะเข้าใจว่าสิ่งที่พระพุทธเจ้าทรงแสวงหาจะต้องเป็นอะไรบางอย่างที่มีตัวตน ปกติสิ่งที่เป็นคู่ปฏิกัมกันมักเป็น “สิ่งที่มีอยู่” เหมือนกัน เช่นกลางวันกับกลางคืน ยากับโรค เป็นต้น ฝ่ายนี้ตีความว่า สิ่งที่เราขายสิทธิ์ละเงินตนการเห็นในระยะแรกๆของการออกบวชในฐานะสิ่งที่จะมาแก้ทุกข์น่าจะเป็นอะไรบางอย่างที่มีอยู่แล้วตามธรรมชาติ แต่คนไม่รู้ว่ามีอำนาจที่จะสลายความทุกข์

ออกไปจากชีวิตของคน ความเข้าใจเช่นนี้อาจเรียกได้ว่าเป็นความเข้าใจตามสามัญสำนึกง่ายๆและมีลักษณะเป็นรูปธรรม ผมเคยเขียนไว้ในที่อื่นว่า สิ่งที่เขาขายสิทธิ์ตละจินตนาการเห็นในเบื้องต้นนั้นคงไม่ชัดเจนอะไรหรอก สังเกตจากที่เมื่อออกบวชแล้วท่านได้ใช้เวลาในการ “ทดลองผิดลองถูก” อยู่ระยะหนึ่ง ด้วยการไปทดลองปฏิบัติ “ทางจิต” กับสำนักต่างๆที่มีอยู่เวลานั้น เมื่อทดลองอยู่ระยะหนึ่งเห็นว่าผลที่เกิดจากการปฏิบัติตามคำสอนของสำนักเหล่านี้ไม่น่าจะตรงกับสิ่งที่ประสงค์ จึงได้ลงมือทดลองปฏิบัติด้วยตนเอง ซึ่งคัมภีร์ก็ไม่ได้บันทึกรายละเอียดเอาไว้ว่าทรงทำอะไรบ้างก่อนที่จะได้ตรัสรู้ จะอย่างไรก็ตาม สิ่งที่ผมสังเกตเห็นคือ การแสวงหาทางพ้นทุกข์ของพระพุทธเจ้าไม่ควรมองว่าเป็นเรื่องที่สมบูรณ์ในแง่ที่ว่าพระองค์เป็นบุคคลสำคัญ ดังนั้นขั้นตอนของการแสวงหาโดยบุคคลที่ฉลาดมากๆอย่างพระองค์จะต้องดำเนินไปอย่างเป็นขั้นตอน ตรงกันข้าม สิ่งที่พบจากข้อมูลในพระไตรปิฎกที่บันทึกประวัติการค้นคว้าแสวงหาของพระพุทธองค์ก่อนจะตรัสรู้บอกเราว่า กระบวนการทั้งหมดไม่มีทิศทางที่แน่นอน แม้การตรัสรู้นั้นก็อาจตีความว่า “เกิดอย่างไม่ได้วางแผนล่วงหน้า” ซึ่งเรื่องนี้ผมเข้าใจว่าไม่ใช่เรื่องแปลกหรือเสียหายแต่อย่างใด ในทางวิทยาศาสตร์ที่ถือกันว่าเป็นระบบการแสวงหาความรู้ของมนุษย์ที่มีการเตรียมแผนการเอาไว้ล่วงหน้าและมีสมมติฐานว่าในแต่ละขั้นตอนของการทดลองปฏิบัติ น่าจะพบอะไรบ้าง ก็มีการศึกษาอย่างรอบคอบโดยนักประวัติศาสตร์แล้วพบว่า ไม่มีเลยที่การค้นพบที่ยิ่งใหญ่ในทางวิทยาศาสตร์เกิดจากการวางแผนล่วงหน้าอย่างเป็นขั้นตอน ทั้งหมดเป็นการค้นพบ “อย่างฉับพลันและยากแก่การอธิบาย” (โปรดดูหนังสือเรื่อง *“The Structure of Scientific Revolutions”* ของ Thomas S. Kuhn ประกอบ) ผมเข้าใจว่ากระบวนการแสวงหาและค้นพบโมกขธรรมของเจ้าชายสิทธัตถะก็เป็นอย่างนั้น จะอย่างไรก็ตาม ตามความเข้าใจของผม สิ่งที่ยังคงค้นพบจะเกิดขึ้นอย่างไรไม่สำคัญ จุดสำคัญคือ (ก) สิ่งนี้คืออะไร (ข) สิ่งนี้ให้ผลช่วยดับทุกข์ได้จริงหรือไม่ เราจะใช้สองประเด็นนี้สำหรับตีความว่า สิ่งที่ยังคงแสวงหาคืออะไร

ประการแรก—สิ่งนี้คืออะไร ผมไม่คิดว่าสิ่งที่ทรงค้นพบจะมีสภาพเป็น “สิ่งของ” เป็นชิ้นๆ อันๆ สิ่งของในที่นี้ไม่จำเป็นจะต้องหมายความว่าวัตถุอย่างเดียว อาจมีของบางอย่างที่ไม่ใช่สาร แต่ก็มีลักษณะเป็นสิ่งที่ของที่เป็นชิ้นๆ อันๆ ได้ ยกตัวอย่างเช่น ปากกาตามหนึ่งเป็นสิ่งที่ของชิ้นหนึ่ง (วัตถุ) วิญญาณของมนุษย์ที่ศาสนาคริสต์หรือฮินดูสอนที่อยู่ในคนคนหนึ่งก็เป็นสิ่งที่ของชิ้นหนึ่ง (นามธรรม) จะเห็นว่าความเป็นสิ่งที่ของวิเศษจากการมีตัวตนและตัวตนที่ว่่านั้นมีขอบเขตหรือปริมาณที่แน่นอน ในทางปรัชญา ปัญหาว่ามีสิ่งที่ของเป็นชิ้นๆหรือไม่ก็ยังเป็นปัญหาอยู่ มีปรัชญาบางระบบเชื่อว่าสิ่งต่างๆในจักรวาลนี้เป็นเนื้อเดียวกันทั้งหมด ดังนั้นหากจะมีของเป็นชิ้นๆ ก็พูดได้เลยว่าในจักรวาลนี้มีของอยู่ชิ้นเดียวคือจักรวาลทั้งหมด ผมใช้คำว่าของเป็นชิ้นๆในความหมายหลวมๆ คนสองคนเป็นของสองชิ้น มีสองข้างของคนคนเดียวก็เป็นของสองชิ้นเหมือนกัน ตามความหมายง่ายๆนี้ สิ่งที่พระพุทธเจ้าทรงค้นพบไม่ได้อยู่ในสภาพเป็นของอย่างนั้น แต่มีสภาพเป็นสิ่งที่ผมขอเรียกว่า “หลักวิชา” หลักวิชานั้นไม่ได้อยู่ในสภาพที่เป็นสิ่งที่ของ แต่เป็น “ข้อความ” ที่พูดถึงความสัมพันธ์เชิงสาเหตุและผลระหว่างสิ่งของต่างๆในจักรวาล ในปฐมเทศนานั้น พระพุทธองค์ได้ตรัสถึงหลักวิชาชุดหนึ่งที่เรียกว่า “หลักอริยสัจสี่” หลักวิชาที่ว่านี้ประกอบด้วยข้อความ ๔ ข้อความ ดังนี้ (พระไตรปิฎกเล่มที่ ๔ ข้อที่ ๑๔)

(๑) ภิกขุทั้งหลาย ความเกิดก็เป็นทุกข์ ความแก่ก็เป็นทุกข์ ความเจ็บไข้ก็เป็นทุกข์ ความตายก็เป็นทุกข์ ความประจวบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รักก็เป็นทุกข์ บรรดาสิ่งใดไม่ได้สิ่งนั้นก็เป็นทุกข์ โดยสรุป ชันธ ๕ ที่เรายึดมั่นว่าเป็นตัวเรานั้นแหละคือทุกข์ นี่คือการจริงอัน

ประเสริฐว่าด้วยทุกข์ (๒) ภัยทั้งหลาย ตัณหาอันทำให้สัตว์ต้องเกิดอีกอันย้วยวนสัตว์ให้กำหนดจุดตั้งสัตว์ ให้เพิลิตเพิลินในสิ่งต่างๆ สามประการเหล่านี้คือ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา นี่คือความจริงอัน ประเสริฐว่าด้วยสาเหตุของทุกข์ (๓) ภัยทั้งหลาย การดับสละทิ้งปล่อยวางอย่างสิ้นเชิงซึ่งตัณหานั้น นี่คือ ความจริงอันประเสริฐว่าด้วยการดับทุกข์ (๔) ภัยทั้งหลาย ปัญญาเห็นชอบ ๑ ดำริชอบ ๑ เจรจาชอบ ๑ การงานชอบ ๑ เลี้ยงชีวิตชอบ ๑ พยายามชอบ ๑ ระลึกชอบ ๑ ตั้งจิตชอบ ๑ นี่คือความจริงอันประเสริฐ ว่าด้วยหลักปฏิบัติเพื่อดับทุกข์

จากพระพุทธวจนะข้างต้น พระพุทธองค์ทรงเริ่มต้นด้วยข้อความแรกที่ว่าด้วยทุกข์ ทรงอธิบายว่าทุกข์ หมายถึง “ความเกิด ความแก่ ความเจ็บ ความตาย การประสบสิ่งอันไม่เป็นที่รัก การพลัดพรากจากสิ่งอัน เป็นที่รัก และการไม่ได้สิ่งที่ปรารถนา” และตอนท้ายก็ทรงประมวลสรุปว่า “โดยใจความย่อๆ ชนทั้งหลายที่เรา ยึดมั่นว่าเป็นตัวเราหรือของเราทั้งหลายคือทุกข์” ข้อความนี้เราอาจเขียนเป็นข้อความได้ในอีกลักษณะหนึ่ง เพื่อให้เข้าใจได้ง่ายขึ้นว่า

(๑) ชีวิตของคนเราแต่ละคนมีทุกข์ประจำอยู่เสมอเหมือนกัน ทุกข์ที่ว่านี้ก็คือการที่เรายึดมั่นว่า “ชีวิต นี้เป็นของฉัน”

เมื่อยึดเช่นนั้นแล้ว อะไรเกิดกับชีวิตแล้วเราไม่ต้องการให้เกิด เราก็จะเป็นทุกข์ โปรดสังเกตว่า ความ แก่ชราโดยตัวมันเองยังไม่ใช่ทุกข์ แต่ความแก่ชราที่เราารู้สึกว่า “ตายแล้ว ฉันแก่ไปมากขนาดนี้แล้วหรือ” ต่างหากที่เป็นทุกข์ ข้อความถัดมา พระพุทธองค์ตรัสถึงสิ่งที่เรียกว่าทุกข์สมุทัย ซึ่งตามรูปศัพท์แปลว่า “สาเหตุของทุกข์” ทรงอธิบายว่าตัณหาสามประการคือกามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหาคือสาเหตุ ของทุกข์ ในทางรายละเอียด ตัณหาสามประการนี้โดยเฉพาะตัวสุดท้ายยังเป็นปัญหาว่าหมายความว่า อย่างไร แต่โดยภาพรวม สิ่งที่เรียกว่าตัณหานั้นหมายถึง “อำนาจเร้นลับบางอย่างในใจมนุษย์ที่ทำงานอยู่ เบื้องหลังพฤติกรรมต่างๆของมนุษย์” ตัณหาทำงานหลักๆสองอย่างคือ (ก) ทำให้เรารู้สึกว่า “นี่คือตัวฉัน” ตัณหาที่ทำงานในลักษณะนี้ซึ่งเป็นการทำงานระดับลึกที่สุดมีคำเรียกเป็นภาษาบาลีว่า “อหังการ” (ข) ทำให้เรารู้สึกว่าอะไรก็ตามแต่ที่เกี่ยวข้องกับเราเป็น “ของฉัน” เช่นบ้านของฉัน ครอบครัวของฉัน ประเทศ ของฉัน มีคำบาลีสำหรับเรียกตัณหาที่ทำงานในแง่ที่ว่า “มมังการ” ความรู้สึกที่ว่า “นี่ของฉัน” นี้ยังไม่ใช่ ความรู้สึกที่ลึกที่สุด ความรู้สึกที่ลึกที่สุดคือ “นี่คือตัวฉัน” เราต้องรู้สึกว่าเป็นเราก่อน จากนั้นอะไรก็ตามแต่ที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับเราแล้วเราชอบเราก็จะรู้สึกว่าเป็นของฉัน เราอาจเขียนข้อความเกี่ยวกับทุกข์- สมุทัยที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ข้างต้นในอีกลักษณะหนึ่งเพื่อให้สอดคล้องกับข้อความหมายเลข (๑) ข้างต้นดังนี้

(๒) ตัณหาทำงานอยู่เบื้องหลังการที่เรายึดมั่นว่า “ชีวิตนี้เป็นของฉัน” ในแง่นี้รากเหง้าของทุกข์ก็คือ ตัณหาตัวเอง

ข้อความถัดมา พระพุทธองค์ตรัสว่า “ถ้าดับตัณหาได้ ทุกข์ก็ดับ” หลักข้อนี้ทรงเรียกว่าหลักทุกข์นิโรธ ซึ่งตามรูปศัพท์แปลว่าการดับทุกข์ โปรดสังเกตว่าหลักการดับทุกข์นั้นไม่ได้ตรงไปที่ทุกข์ แต่ตรงไปที่ รากเหง้าของทุกข์ ในทางตรรกวิทยา การแก้หรือดับปัญหานั้นอาจทำได้สองวิธีคือ หนึ่ง—ดับที่ตัว ปรากฏการณ์ที่เราคิดว่าเป็นปัญหา เช่น เราเห็นเปลวไฟที่กำลังลุกโผลงอยู่ สมมติว่าเปลวไฟนั้นมาจากถัง แก๊สถึงหนึ่ง การดับไฟที่กำลังลุกอยู่นั้นทำได้ เช่นเอาผ้าหนาๆชุบน้ำไปคลุมที่เปลวไฟนั้น แต่การแก้ปัญหา แบบนี้จะส่งผลให้ตัวปรากฏการณ์นั้นระงับไปเท่านั้น อาจเป็นไปได้ว่าตัวปรากฏการณ์ที่ดับไปแล้วนั้นอาจ เกิดขึ้นใหม่ได้ เพราะรากเหง้าของปรากฏการณ์ยังคงอยู่ เหมือนตักหญ้าโดยโคนและรากของหญ้ายังอยู่

เมื่อได้น้ำฝนและอากาศที่เหมาะสมก็อาจกลับงอกได้ใหม่ สอง—ไม่ดับที่ตัวปรากฏการณ์ แต่ดับที่ต้นตอของปรากฏการณ์นั้น เช่นไม่ดับเปลวที่ลูกโพลงอยู่ แต่จัดการกับถังแก๊สแทน จะโดยวิธีใดก็ตามแต่เพื่อให้แก๊สนั้นสลายไปให้หมด เมื่อไม่มีต้นตอของปรากฏการณ์ ตัวปรากฏการณ์นั้นก็ดับไปอย่างสนิท วิธีการที่สองนี้ทำยากกว่าและต้องการเวลามากกว่า แต่ได้ผลที่ยั่งยืนกว่า กรณีการดับทุกข์ พระพุทธเจ้าเห็นว่าเนื่องจากพุทธศาสนาต้องการดับทุกข์อย่างยั่งยืน ดังนั้นจึงทรงเน้นไปที่การจัดการกับรากเหง้าของทุกข์ เมื่อทุกข์ (เปลวไฟ) มาจากต้นหา (แก๊สในถัง) วิธีดับทุกข์ที่สมบูรณ์ที่สุดก็คือจัดการกับต้นหา (สลายแก๊สในถังให้หมดอย่างสิ้นเชิง) เราอาจเขียนข้อความว่าด้วยการดับทุกข์โดยดับต้นหาเป็นข้อความที่สามต่อจากสองข้อความข้างต้นดังนี้

(๓) เมื่อต้นหาคือรากเหง้าของทุกข์ วิธีการจัดการกับทุกข์ที่สมบูรณ์แบบที่สุดก็คือจัดการกับต้นหา หากต้นหาถูกทำลายหมด ทุกข์ก็ย่อมจะหมดไปด้วย

ข้อความว่าด้วยทุกข์นิโรธข้างต้นนี้กล่าวถึง “หลักการ” ว่าหากจะดับทุกข์ก็ต้องจัดการกับต้นตอของทุกข์อันได้แก่ต้นหา ปัญหาที่ว่าเราจะจัดการกับต้นหาที่วุ่นวายได้อย่างไร พระพุทธองค์ทรงตอบคำถามนี้ด้วยข้อความถัดมาอันว่าด้วยทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทาซึ่งตามรูปศัพท์แปลว่า “วิธีดับทุกข์” ทรงแสดงว่าการดับต้นหานั้นจะต้องกระทำผ่านหลักปฏิบัติชุดหนึ่งที่เรียกว่า “อริยมรรค” ซึ่งประกอบด้วยหลักปฏิบัติย่อยๆ ๘ ประการ ได้แก่ (๑) สัมมาทิฐิ-การมีความเห็นที่ถูกต้อง (๒) สัมมาสังกัปปะ-การมีความดำริเริ่มที่ถูกต้อง (๓) สัมมาวาจา-การพูดในทางที่ถูกต้อง (๔) สัมมากัมมันตะ-การทำในทางที่ถูกต้อง (๕) สัมมาอาชีวะ-การเลี้ยงชีพในทางที่ถูกต้อง (๖) สัมมาวายามะ-การมีความพยายามบากบั่นในทางที่ถูกต้อง (๗) สัมมาสติ-การมีความรู้ตัวอยู่เสมอในทางที่ถูกต้อง และ (๘) สัมมาสมาธิ-การมีจิตใจที่แน่วแน่เยือกเย็นในทางที่ถูกต้อง หลักปฏิบัติทั้งแปดข้อนี้ถือได้ว่าเป็นหัวใจสำคัญของพุทธศาสนา เพราะเป็นหลักที่เชื่อว่าจะนำไปสู่การดับทุกข์ อาจกล่าวได้ว่า หากจะตอบว่าในท้ายที่สุดพระพุทธองค์ทรงค้นพบอะไรในฐานะ “ยาแก้ทุกข์” ตามที่มุ่งหมายในวันแรกที่เสด็จออกผนวช คำตอบคือ—หลักปฏิบัติแปดข้อที่กล่าวข้างต้นนี้เอง เราอาจเขียนข้อความว่าด้วยทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทาเป็นข้อความที่ (๔) เพื่อให้ต่อเนื่องกับสามข้อความข้างต้นดังนี้

(๔) วิธีดับต้นหาเพื่อให้ทุกข์ดับคืออริยมรรคอันประกอบด้วยองค์แปดประการ

จากที่กล่าวมาข้างต้น เราจะเห็นว่าสิ่งที่พระพุทธเจ้าทรงค้นพบนั้นคือหลักวิชา โดยที่หลักวิชาดังกล่าวนี้เริ่มต้นด้วยการพูดถึงทุกข์ในชีวิตมนุษย์ ซึ่งอาจแบ่งได้เป็นสองส่วนคือ ทุกข์ที่ฝังอยู่ในชีวิตเราในฐานะสภาพตามธรรมชาติของมัน ทุกข์ส่วนนี้คือความเกิด ความแก่ ความเจ็บ และความตาย อีกส่วนหนึ่งคือทุกข์อันเกิดจากการมีจิตใจที่ไม่ได้รับการฝึกฝนขัดเกลา ทุกข์ส่วนนี้ก็คือ การที่ต้องประสบสิ่งที่ไม่ชอบ การพลัดพรากจากสิ่งที่ชอบ การไม่ได้สิ่งที่อยากจะได้ อีกอย่างหนึ่ง ทุกข์ทั้งหมดอาจถือว่าเป็นลักษณะที่พ่วงมากับชีวิตอย่างไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ทั้งหมด แต่แยกเป็นสองส่วนคือ ทุกข์ทางกายภาพ กับทุกข์ทางใจ เป็นธรรมชาติของกายที่เมื่อเกิดมาแล้วต้องแก่เจ็บและตาย และก็เป็นธรรมชาติของใจอีกเช่นกันที่เมื่อประสบสิ่งที่ไม่ชอบย่อมเป็นทุกข์ เมื่อต้องพลัดพรากจากสิ่งที่ชอบก็ต้องเป็นทุกข์ และเมื่อไม่ได้สมปรารถนาก็ย่อมเป็นทุกข์ ทั้งหลายทั้งปวงเป็นสภาพที่ธรรมชาติมอบมาให้เราพร้อมกับชีวิตตั้งแต่วันแรกที่เกิดแล้ว จากนั้นก็ทรงวิเคราะห์ว่า ทุกข์ตามธรรมชาตินี้เป็นเรื่องหนึ่ง และทุกข์ในความหมายนี้ไม่อยู่ในอำนาจของเราที่จะไปทำอะไรกับมันได้ ลักษณะที่สำคัญอันหนึ่งของหลักวิชาที่พระพุทธองค์ทรงนำมาบอกเราคือ แยก

ว่าอะไรคือสิ่งที่อยู่ในขอบเขตอำนาจของเราที่จะจัดการได้ ส่วนอะไรอยู่นอกเหนือขอบเขตอำนาจของเราที่จะเข้าไปเกี่ยวข้อง พุทธศาสนายอมรับว่ามนุษย์ถูกสร้างโดยธรรมชาติ เราไม่ได้สร้างตัวเราเอง ดังนั้นที่เราเป็นอย่างที่เป็นนี้จึงอยู่พ้นอำนาจการเลือกหรือการควบคุมของเรา ธรรมชาติสร้างเรามาโดยได้บรรจุธรรมชาติหรือข้อเท็จจริงไว้ในร่างกายของเราเสร็จสรรพล่วงหน้าแล้วว่า เมื่อเกิดมาแล้วก็ต้องแก่เจ็บและตาย เราไม่มีทางเลือกเลยหรือต่อรองกับข้อเท็จจริงดังกล่าวนี้เลย แม้ร่างกายของพระพุทธเจ้าเองก็ไม่มียกเว้น ทรงแก่ชรา เจ็บป่วย และตาย ไม่ต่างจากคนอื่น นอกจากนั้น ในส่วนของจิตใจ ธรรมชาติก็สร้างจิตใจของคนเราให้มีธรรมชาติบางอย่างเอาไว้ในฐานะจุดตั้งต้นเหมือนกัน (อาจเปรียบได้กับสิ่งที่เรียกกันในทางซอฟต์แวร์คอมพิวเตอร์ว่า “ค่าตั้งต้น”—default position) คือ เราจะเป็นทุกข์เมื่อต้องประสบสิ่งที่ไม่ชอบ หรือพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รัก หรือหวังสิ่งใดแล้วไม่สมหวัง นี่คือนิยามค่าตั้งต้นในทางจิตใจที่มีอยู่ในคนทุกคน ไม่เว้นแม้แต่พระพุทธเจ้าในสมัยที่ยังทรงเป็นคณธรรมคา

จะอย่างไรก็ตาม ทรงวิเคราะห์ต่อไปว่า ความทุกข์ที่เกิดกับมนุษย์เรานั้นเป็นคนละเรื่องกับความทุกข์อันเป็นสภาวะที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ตามธรรมชาติ ยกตัวอย่างเช่น บางครั้งเราไม่สบาย เช่นเป็นไข้หวัด การเป็นไข้หวัดนั้นเป็นเรื่องปกติธรรมดาตามธรรมชาติ สมมติเราคำนวณความทุกข์ทางกายอันเป็นผลมาจากไข้หวัดเป็นปริมาณเท่ากับ ๑๐ นี่คือนิยามความทุกข์ตามธรรมชาติแท้ๆ แต่เวลาที่เราเป็นไข้หวัด เรามักเป็นทุกข์มากกว่านั้น ความทุกข์ที่เพิ่มขึ้นมานี้เป็นผลมาจากความรู้สึกที่ว่า “ฉันกำลังเป็นไข้หวัด” เนื่องจากความรู้สึกที่ว่านี้มีปริมาณความเข้มข้นแตกต่างกันในแต่ละบุคคล คนที่รู้สึกในเรื่องตัวตนมากก็จะทุกข์เพิ่มมากกว่าคนที่ไม่ได้รู้สึกรุนแรงอย่างนั้น ในคนที่ความรู้สึกในเรื่องตัวตนรุนแรงมาก เป็นไปได้ที่ความทุกข์ที่เพิ่มมานั้นจะมากมายกว่าความทุกข์ตามธรรมชาติมาก เช่นแทนที่จะทุกข์ ๑๐ ก็ทุกข์ ๕๐ ส่วนต่าง ๔๐ ที่เพิ่มมานั้นพระพุทธองค์ทรงวิเคราะห์ว่ามาจากอริยสัจข้อที่สองคือตัณหาที่แสดงตัวออกเป็นความรู้สึกว่า “นี่คือตัวฉัน” (อหังการ) และ “นี่คือของฉัน” (มมังการ)

มีข้อที่น่าสังเกตว่า หากพิจารณาจากสิ่งที่กล่าวข้างต้น เราจะเห็นว่า ทุกข์ในชีวิตมนุษย์ที่พระพุทธองค์ทรงพบว่าอยู่ในขอบเขตอำนาจที่เราสามารถจัดการได้นั้นมีความหมายแคบกว่าทุกข์ตามที่ทรงเข้าใจในตอนแรกที่เสด็จออกบรรพชา สำหรับผม เรื่องนี้ไม่ใช่เรื่องเสียหาย เพราะตามความคิดของผม การแสวงหาทางพ้นทุกข์ของเจ้าชายสิทธัตถะนั้นเป็นกระบวนการลองผิดลองถูก ซึ่งก็หมายความว่า เป็นไปได้ที่ในที่สุดโจทย์ที่ตั้งไว้แต่แรกสามารถได้รับการปรับเปลี่ยนให้ “แคบเข้า” หรือ “กว้างออก” ก็ได้ ตามข้อมูลใหม่ๆ ที่ค้นพบ เรื่องเช่นนี้เป็นเรื่องปกติธรรมดาในการวิจัยค้นคว้าอะไรก็ตามแต่ (ดังที่กล่าวข้างต้น—แม้งานวิจัยทางวิทยาศาสตร์ที่ภายหลังได้ค้นพบความรู้ที่สำคัญๆ เช่นงานของกาลิเลโอ นิวตัน และไอน์สไตน์ นักวิจัยก็ปรับเปลี่ยนวัตถุประสงค์และกระบวนการวิธีเพื่อให้ได้มาซึ่งความรู้ที่สมบูรณ์ยิ่งขึ้น) ในตอนแรก สิ่งที่เจ้าชายสิทธัตถะเห็นว่าเป็นความทุกข์คือ “สภาพชีวิตที่เกิดมาแล้วก็ต้องแก่เจ็บและตาย” การออกบวชของเจ้าชายก็เพื่อหาทางเอาชนะสิ่งที่กล่าวมานี้ ขอให้สังเกตว่า ทุกข์ที่เจ้าชายมองเห็นและตัดสินใจมาใช้ชีวิตเป็นนักพรตเพื่อหาทางเอาชนะมันนั้นเป็น “ทุกข์ทางกายภาพ” อันเป็น “ทุกข์ที่ไม่มีทางเอาชนะได้” ตาม ‘ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร’ อันเป็นปฐมเทศนาที่ทรงแสดงแก่นักบวชกลุ่มหนึ่งหลังจากที่ได้ตรัสรู้ใหม่ๆ เมื่อตรัสรู้แล้ว ร่างกายของพระองค์ก็ยิ่งแก่ชราขึ้นตามกาลเวลาเหมือนคนทั่วไป ทรงเจ็บป่วยอยู่หลายครั้ง และที่สุดก็ทรงสิ้นชีวิตด้วยโรคร้าย ถ้ามองว่า—การตรัสรู้ได้ช่วยให้ทรงเอาชนะทุกข์อันได้แก่ความแก่ ความเจ็บ และ

ความตายหรือไม่ คำตอบคือ—ไม่เลย นั่นแสดงว่าทุกข์ที่ทรงเอาชนะได้จะต้องไม่ใช่ทุกข์ทางกายภาพตามที่กล่าวมานี้อย่างแน่นอน

อะไรคือทุกข์ที่พระพุทธองค์ทรงสามารถเอาชนะได้จากการตรัสรู้ คำตอบก็อยู่ในหลักอริยสัจที่กล่าวข้างต้นนั่นเอง พระพุทธองค์ตรัสว่า “โดยใจความสรุป ชันธุ์ห้าที่เรายึดมั่นว่าเป็นตัวเรานั้นเองคือทุกข์” ขยายความว่า เมื่อเกิดมา เราทุกคนจะได้รับมอบ “ชีวิต” มาให้คนละชีวิต พระพุทธองค์ทรงเรียกชีวิตที่ตัวนี้ด้วยคำบาลีคำหนึ่งคือ “ขันธุ์ห้า” ชันธุ์หานี้กล่าวให้แคบเข้าก็คือกายและใจนั่นเอง สรุปคือเมื่อเกิดมา เราทุกคนก็ได้รับมอบ “กายและใจ” มาให้คนละชุดเท่ากัน ในส่วนของกายนั้นกล่าวได้เลยว่าไม่ใช่ตัวเราหรือของเรา เพราะเราบงการให้กายเป็นอย่างที่เรากำลังการไม่ได้ เช่นเกิดมาชีวิตจะบงการให้หล่อหรือสวยไม่ได้ เกิดมาสุขภาพไม่ดี จะบงการให้มีสุขภาพดีก็ไม่ได้ ที่ทำได้ก็เพียงผ่อนปรนสภาพตามธรรมชาตินั้นได้บ้างเพียงเล็กน้อย เช่นเกิดมาสุขภาพไม่ดีก็พยายามเท่าที่ทำได้เพื่อให้สุขภาพดีขึ้นบ้างเท่าที่จะเป็นไปได้ แต่ท้ายที่สุด สภาพหลักๆอันเป็นธรรมชาติของกายที่ธรรมชาติได้กำหนดไว้เสร็จสรรพแล้วคือความแก่ชรา ความเจ็บป่วย และความตายก็ต้องเกิดกับกายอย่างแน่นอน เราไม่มีทางคืนวันที่จะหนีไปจากสภาพเหล่านี้เลย สรุปคือกายนั้นมี “ทาง” ของมันเอง และทางที่ว่านี้ธรรมชาติเป็นผู้เลือกให้แก่กาย สภาพของกายตามที่กล่าวมานี้พระพุทธองค์ตรัสว่าไม่ใช่ปัญหาอะไรของเราเลย เพราะนั่นเป็นปัญหาของ “กาย” ไม่ใช่ของ “เรา” จะอย่างไรก็ตาม องค์ประกอบอีกส่วนหนึ่งของชีวิตคือ “ใจ” นั่นก็ถูกรวมชาติสร้างมาให้มีแนวโน้มที่จะยึดว่ากายนั้นเป็นของตน ใจของคนเรานั้นมีตัณหาเป็นองค์ประกอบหลักทำให้ใจรู้สึกได้ว่า “นี่คือฉัน” ยืนพื้นอยู่ตลอดเวลา เมื่อใจเกี่ยวโยงไปหาอะไรก็จะรู้สึกได้ว่า “นี่คือของฉัน” เช่นเมื่อมองไปที่กายก็รู้สึกว่างายนั้นเป็นของตน ใจของคนจะสร้างโลกของตนขึ้น คือคาดหวังในสิ่งต่างๆว่าจะต้องเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ความคาดหวังของใจกับความเป็นไปของสิ่งต่างๆในโลกนั้นมักสวนทางกัน เช่นใจไม่ยอมให้กายแก่ชรา แต่กายก็ไม่ฟังเนื่องจากกายมีทางของตนตามที่กล่าวมาแล้ว เมื่อใจคาดหวังไปทางหนึ่ง แต่กายกลับเดินไปอีกทาง ก็เกิดความขัดแย้งกันระหว่างกายกับใจ ความขัดแย้งนี้เองคือทุกข์ แต่ทุกข์ที่ว่านี้อยู่ในอำนาจของเราที่จะแก้ไขได้

การแก้ไขทุกข์ที่กล่าวข้างต้นเริ่มต้นด้วยการที่ทรงวิเคราะห์ว่า ใจของคนเรานั้นโดยเนื้อหาของมันล้วนๆเป็นสิ่งที่เปราะบาง กลางในที่นี้หมายความว่าเมื่อรับรู้ เราก็รู้ว่ามี การรับรู้ “ใจ” หรือ “วิญญาณ-ขันธุ์” ตามทัศนะของพระพุทธองค์นั้นคือการรับรู้ เช่นเห็น ได้ยิน เป็นต้น แต่ตัณหาที่ถูกฝังมาด้วยใจของคนเราแต่แรกเกิดนั้นได้สร้าง “มายาภาพ” อย่างหนึ่งขึ้นคือ เมื่อมีการรับรู้ (ซึ่งสมควรจบแค่นั้น) ตัณหาจะสร้างความรู้สึกได้ว่า “มีตัวเราซึ่งเป็นผู้รับรู้” เกิดขึ้นในการรับรู้ทุกครั้ง เมื่อเป็นเช่นนี้ การรับรู้โลกของมนุษย์โดยทั่วไปจะไม่ใช้การรับรู้ที่บริสุทธิ์ตามธรรมชาติ แต่เป็นการรับรู้ผ่านการชักนำหรือโน้มน้าวของตัณหา ส่งผลให้เราปฏิบัติต่อบรรดาสิ่งที่รับรู้ไม่ทางบวกก็ลบ ถ้าประสบสิ่งที่ตนไม่ชอบ (เช่นเห็นขยะถูกทิ้งเกลื่อนกลาด) ก็เกิดความทุกข์ แต่ถ้าเห็นสิ่งที่ตนชอบ (เช่นเห็นสวนดอกไม้กำลังออกดอกงดงามสะอาดสะอ้าน) ก็เกิดความสุข ความทุกข์ ความสุข ในกรณีดังกล่าวนี้โดยใจความก็คือทุกข์เหมือนกัน สวนดอกไม้โน้นให้ความสุข “ตอนนี้” ก็จริง แต่ความสุขนี้ไม่มีหลักประกันว่าจะต้องคงอยู่อย่างนั้นตลอดไป วันหนึ่งเมื่อสวนดอกไม้โน้นเปลี่ยนไปในทางที่ไม่ดี เราก็จะเป็นทุกข์ รากเหง้าของทุกข์ในสองกรณีข้างต้นนั้นพระพุทธองค์ทรงชี้ว่ามาจากการที่เมื่อรับรู้ เราไม่ได้แค่เพียงรับรู้ คือไม่ได้แค่เพียงแต่เห็นขยะหรือสวนดอกไม้เท่านั้น แต่เราเห็นและรู้สึกต่อไปอีกว่า “ตัวตน” ของตนได้รับผลกระทบจากสิ่งที่เห็นนั้น ขยะกระทบตัวตนของเราในทางลบ

เราจึงเกิดความทุกข์ ส่วนสวนดอกไม้กระทบตัวตนของเราในทางบวก เราจึงรู้สึกเป็นสุข แต่สุขนั้นก็ เป็นสภาพที่ไม่ยั่งยืน เพราะไม่มีหลักประกันว่าสวนดอกไม้นั้นจะต้องเป็นอย่างที่เราต้องการให้เป็นตลอดไป เมื่อ ตัดหญ้าทำให้เกิดทุกข์ วิธีที่ตรงไปตรงมาที่สุดในการเอาชนะทุกข์ก็คือ ไม่อนุญาตให้ตัดหญ้ามีอิทธิพลต่อเรา กล่าวสั้นๆคือ—เมื่อรับรู้สิ่งต่างๆในชีวิต ให้พยายามตัดตอนไม่ให้ความรู้สึกในเรื่องตัวตนเกิดพ่วงตามมา จากกระบวนการรับรู้อันบริสุทธิ์ตามธรรมชาตินั้น พระพุทธองค์เคยตรัสข้อความสั้นๆซึ่งส่งผลให้ผู้ฟังบรรลุ ธรรม ข้อความนั้นมีว่า “เมื่อเห็น ให้สักแต่ว่าเห็น เมื่อได้ยิน ให้สักแต่ว่าได้ยิน”

การวิเคราะห์เรื่องทุกข์ตามที่กล่าวมาข้างต้นนี้ทำให้พระพุทธองค์ทรงมองเห็นว่าทุกข์มีสองแบบ คือ แบบที่เราไม่มีอำนาจที่จะไปจัดการเปลี่ยนแปลงมันได้ กับทุกข์ชนิดที่เรามีอำนาจเข้าไปจัดการเปลี่ยนแปลง มันได้ ผมเข้าใจว่าเมื่อแรกที่ออกบวรพชานั้น พระองค์คงมองไม่เห็นความแตกต่างระหว่างทุกข์สองแบบนี้ ในแง่ความชัดเจน ผมคิดว่าหลักอริยสัจข้อแรกและข้อที่สองนั้นไม่ค่อยมีปัญหาในแง่ของความหมายของคำ หลักอริยสัจข้อที่สามก็เช่นเดียวกัน ส่วนที่เป็นปัญหามากที่สุดอยู่ที่หลักอริยสัจข้อสุดท้ายที่ว่าด้วยเรื่อง อริยมรรคมีองค์แปด สัมมาทิฐิที่แปลว่าการมีความเห็นที่ถูกต้องนั้นหมายความว่าอย่างไร เท่านั้นเราก็เห็น ความยุ่งยากแล้ว ในทางปรัชญาเวลานี้ ไม่น่าจะมีนักปรัชญาคนใดในโลกที่เชื่อว่า เราสามารถบอกได้ว่า “นี่คือความเห็นที่ถูกต้อง” เพราะในท้ายที่สุดแล้วความเห็นทุกอย่างจะวางอยู่บนรากฐานสุดท้ายคือความ เชื่อที่เอามาเทียบกันเพื่อบอกว่าใครดีกว่าใครหรือใครถูกต้องกว่าใครไม่ได้ ในหนังสือ “ธรรมานุกรม” ของ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ทรงอธิบายว่าสัมมาทิฐิหมายถึงความเชื่อในอริยสัจสี่ ตามคำอธิบายนี้ สัมมาทิฐิก็บอกไม่ได้ว่าหมายความว่าอย่างไร เพราะเท่ากับบอกว่า “ก” หมายถึงเชื่อว่า “ข” ถูกต้อง พอถามว่า “ข” มีใจความว่าอย่างไร ก็บอกว่าให้ไปดู “ก” ในหนังสือ “พุทธธรรม” พระพรหม คุณารมณ์เขียนไว้ว่า คำจำกัดความของสัมมาทิฐิที่พบบ่อยที่สุดคือความรู้ในอริยสัจสี่ โดยท่านได้ยกพระ พุทธวจนะมาประกอบว่า “ภิกษุทั้งหลาย สัมมาทิฐิคืออะไร ความรู้ในทุกๆ ความรู้ในทุกขสมุทัย ความรู้ใน ทุกขนิโรธ ความรู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา นี้เรียกว่าสัมมาทิฐิ” (พระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๐ ข้อที่ ๒๔๔๔) นอกจากนั้นท่านก็กล่าวถึงความหมายอื่นๆของสัมมาทิฐิ (ที่พบในพระไตรปิฎก แต่ไม่บ่อยเหมือน ความหมายข้างต้น) เช่นความรู้ว่าอะไรคืออะไร การเห็นไตรลักษณ์ การเห็นปัจจุสมุพบาท เป็นต้น จะ เห็นว่าความหมายเหล่านี้ไม่ช่วยให้เราเข้าใจเลยว่า “ตกลงอะไรคือขอบเขตความหมายของสัมมาทิฐิกัน แน่” ปกติคำใดก็ตามแต่ที่นิยามได้ แสดงว่าคำนั้นยังไม่มีฐานะเป็นสิ่งที่ปรัชญาเรียกว่า “มโนทัศน์พื้นฐาน” (basic concepts) ยกตัวอย่างเช่นคำว่า “มะนาว” เราสามารถนิยามได้ว่า “คือผลไม้ชนิดหนึ่ง ลักษณะ กลม เปลือกสีเขียว เนื้อภายในมีรสเปรี้ยว” จะเห็นว่า “มะนาว” ถูกแทนที่ด้วยคุณสมบัติหลักๆ ๓ อย่าง คือ “กลม สีเขียว เปรี้ยว” ตามคำหลังนี้นิยามต่อไปไม่ได้ เพราะเป็นมโนทัศน์พื้นฐานที่สุดแล้ว วิธีนิยามมโน- ทัศน์พื้นฐานทำได้อย่างเดียวคือหาตัวอย่างมาให้ดู เช่นวาดวงกลมให้ดูแล้วบอกว่า “นี่วงกลมคืออย่างนี้”

ที่กล่าวมาข้างต้นนี้ผมต้องการแสดงว่า คำ ๘ คำที่ประกอบกันขึ้นเป็นอริยมรรคมีองค์แปดนั้นมีความหมายชัดเจนน้อยกว่าอริยสัจสามข้อข้างต้น อันที่จริง คำที่แสดงคุณสมบัติของใจหรือระบบปฏิบัติการ ใดๆก็ตามแต่ที่เป็นเรื่องของใจย่อมยากที่จะนิยามให้ชัดเจนได้ ดังนั้นวิธีที่ดีที่สุดสำหรับเข้าใจอริยมรรคแต่ละ ข้อ (เช่นสัมมาทิฐิ) ก็คือเข้าใจอย่างกว้างๆ และให้ถือว่านิยามสำหรับคำเหล่านี้ก็ต้องกว้างๆตามด้วย สำหรับผม สัมมาทิฐิหมายถึงการมีความเห็นในเบื้องต้นอย่างกว้างๆที่เอื้อให้เกิดพลังทางจริยธรรมที่จะ พัฒนาชีวิตของตนให้สูงขึ้นกว่าชีวิตตามที่ถูกมอบมาให้ตามธรรมชาติอันเป็นชีวิตที่ยังดิ้นอยู่ ถ้าตีความ

อย่างนี้ อริยมรรคแต่ละข้อก็จะมีสถานะเป็นความฉุกใจคิดในเบื้องต้นแล้วพยายามบังคับผ่อนปรนตลอดจน ขยับให้ “ใจ” ของตนสูงขึ้น ประณีตขึ้นตามลำดับ ทั้งนี้ก็เพื่อชะลอหรือตัดกระแสความรู้สึกว่าเป็น “ตัวฉัน” และ “ของฉัน” ไม่ให้ทำงานได้ เมื่อสิ่งนี้ทำงานไม่ได้ ทุกข์ก็ไม่เกิดกับชีวิตเรา ผมคิดว่าทัศนะของท่านพุทธทาสน่าจะเห็นที่ชัดที่สุดที่จะบอกเราว่าอริยมรรคคืออะไร สำหรับท่านพุทธทาส อริยมรรคนั้นสรุป ลงที่การมีสติ เมื่อมีสติ เราจะรู้ว่าไม่มีตัวฉันหรือของฉัน นี่คืออริยมรรคซึ่งเห็นได้ชัดว่าย้อนกลับไปสัมพันธ์ กับอริยสังขมาข้อข้างต้นได้อย่างสนิททีเดียว

จากที่กล่าวมาข้างต้นทั้งหมด ผมอยากสรุปว่า สิ่งที่พระพุทธองค์ค้นพบจากการตรัสรู้คือ

(๑) ชีวิตประกอบด้วยกายและใจ

(๑.๑) กายเกิดมาแล้วต้องแก่เจ็บและตาย ข้อเท็จจริงนี้เราเข้าไปยุ่งเกี่ยวเปลี่ยนแปลงไม่ได้ การ ปฏิบัติธรรมในพุทธศาสนาไม่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงตามธรรมชาติของกายที่กล่าวมานี้

(๑.๒) ใจของเราโดยสภาพแท้ๆของมันอยู่ในรูปของการรับรู้และการคิดที่บริสุทธิ์ แต่ธรรมชาติได้ บรรจุสิ่งที่เรียกว่าตัวตนลงไปใใจของเราตั้งแต่วันแรกที่เราก่อเกิดมาในโลกนี้ ตัวตนคือสิ่งที่ทำงานอยู่ เบื้องหลังการคิดและการรับรู้โลกของมนุษย์ มันทำให้เรารู้สึกว่า “นี่คือตัวฉัน” เมื่อเรารับรู้และคิด เราเลย รู้สึกว่า “ฉันกำลังเห็น ฉันกำลังได้ยิน ฉันกำลังคิด” เป็นต้น เมื่อมี “ฉัน” ก็ต้องมี “สิ่งที่ฉันชอบ” และ “สิ่งที่ฉันเกลียด” นี่คือการมาของความทุกข์ ทุกข์อันเกิดจากการที่ใจของเราถูกรอบครอบด้วยตัวตนแล้ว ตัวตนทำให้เราไม่ยอมรับความจริงของโลกตลอดจนตัวเราเอง (เช่นยอมรับไม่ได้ที่ทีมฟุตบอลของฉันแพ้ ยอมรับไม่ได้ที่กายของฉันแก่ชราขึ้น) นี่เป็นเรื่องที่เราสามารถแก้ไขเอาชนะได้

(๒) จากที่กล่าวข้างต้น ตัวตนคือต้นตอของความทุกข์ในชีวิตเรา

(๓) ถ้าจัดการกับตัวตนได้ ความทุกข์ในชีวิตเราก็จะได้รับการจัดการไปด้วย

(๔) จะจัดการกับตัวตนนั้นอย่างไร คำตอบคือให้ฝึกฝนตนจนมีสติ รู้เท่าทันการทำงานของตัวตน ทำ อะไรก็ได้ที่จะตัดกระแสความเชื่อมต่อกะหว่างการรับรู้และคิดที่บริสุทธิ์ตามธรรมชาติ (อันเป็นคุณสมบัติปกติ ของใจ) ให้จบลงตรงนั้น ไม่ให้ความรู้สึกที่ “ฉันคือผู้รับรู้และคิด” เกิดฟุ้งตามมา การฝึกฝนใจนี้เป็นเรื่อง ที่แต่ละคนจะต้องทำเอง เรียนรู้เอง ผมเข้าใจว่าแนวคิดที่ด้วยลักษณะของพระธรรมที่พระพุทธเจ้าท่านตรัส ว่าเป็น “ปัจเจกตัง เวทิตัพโพ” คือต่างคนก็ต่างรู้เองเราจะได้ใช้ก็ตอนนั้นแหละ ครูอาจารย์สอนเราไม่ได้ พระพุทธเจ้าก็สอนเราไม่ได้ เราต้องหาเอง และที่แต่ละคนพบก็คงไม่เหมือนกันในแง่วิธีการ แต่ผลจะออกมา เหมือนกันคือ หากทำได้ ใจเราจะลดความรู้สึกในเรื่องตัวตนลง ลดได้เท่าใด ทุกข์ก็น้อยลงเท่านั้น

ข. คำสอนเรื่องภพภูมิเกิดได้อย่างไรในพุทธศาสนา

ศาสนาพุทธศาสนาในโลกนั้นในแง่ที่เป็นสถาบันหรือองค์กรขนาดใหญ่เป็นสิ่งที่ซับซ้อน และหาก พิจารณาศาสนาในแง่ที่เป็นสถาบันเช่นนั้น พระศาสดาและคำสอนของพระศาสดาก็เป็นเพียงส่วนหนึ่งของ ศาสนา จริงที่ว่าศาสนานั้นเกิดไม่ได้เลยหากปราศจากพระศาสดา แต่ทันทีที่พระศาสดาได้เผยแผ่คำสอน หรือความคิดของตนออกไปสู่สาธารณชนแล้วมีผู้เลื่อมใสหรือเห็นด้วยกับความคิดนั้นเข้ามาร่วมสมทบเป็น สมาชิกขององค์กร ก็จะเกิดความเปลี่ยนแปลงขึ้นกับศาสนานั้นๆ กล่าวคือ สถานะของพระศาสดาจะเปลี่ยน รูปไปเป็น “ส่วนหนึ่ง” ของศาสนา จะอย่างไรก็ตาม ในยุคที่พระศาสดายังมีชีวิตอยู่ ความเป็นส่วนหนึ่งของ ศาสนาโดยพระศาสดาอาจยังมีความสำคัญในแง่ที่เป็นแกนกลางของศาสนาอยู่ ต่อมาเมื่อผ่านพ้นยุคของ

พระศาสดามาแล้ว คณณิกบวชที่อยู่ใกล้ชิดพระศาสดา (ซึ่งต่อมาก็อาจสืบสายต่อมาในรูปของศิษย์สายครู อาจารย์ที่เคยใกล้ชิดพระศาสดา) จะเป็นผู้มีบทบาทสำคัญในการกำหนดลักษณะของศาสนาซึ่งรวมถึงคำสอนและโลกทัศน์หลักๆของศาสนานั้นๆ ในปัจจุบัน ทุกศาสนามีคัมภีร์ทางศาสนาของตนที่แน่นอน เช่น ศาสนาคริสต์มีคัมภีร์ไบเบิล ศาสนาอิสลามมีคัมภีร์อัลกุรอาน ศาสนาฮินดูมีคัมภีร์พระเวท พุทธศาสนามีพระไตรปิฎก เป็นต้น คัมภีร์ของศาสนาเหล่านี้ในปัจจุบันถือว่าอยู่ในสภาพที่ “ลงตัว” แล้ว หมายความว่า เนื้อความในคัมภีร์เหล่านี้จะไม่มีการแก้ไขเปลี่ยนแปลงหรือเพิ่มเติมอะไรลงไปอีกแล้ว จะอย่างไรก็ตาม ก่อนที่เราจะมีคัมภีร์ศาสนาอย่างที่เราเห็นเป็นเล่มหนังสือในมือเวลานี้ สิ่งที่เราพบเจออยู่ในคัมภีร์ได้ผ่าน “มือ” ของคนมาเป็นจำนวนมาก โดยที่ “มือ” เหล่านี้บางครั้งก็บรรจุความคิดความเชื่อของตนลงไป แต่ใส่ลงไปผ่าน “พระวจนะของพระศาสดา” แทนเพื่อให้เกิดความง่ายที่จะเกิดการยอมรับ

พระศาสดาในศาสนานั้นเป็นมนุษย์ แต่ภายหลังการเล่าเรื่องเกี่ยวกับชีวิตของพระศาสดาในศาสนา มักกระทำเพื่อให้เกิดความเข้าใจว่าท่านเหล่านี้ไม่ได้เป็นมนุษย์ธรรมดา พุทธศาสนาเราเน้นเชื่อว่าพระพุทธเจ้าทรงเป็นมนุษย์ธรรมดา กระนั้นก็ตาม ก็ปรากฏข้อความในคัมภีร์พุทธศาสนาที่พยายามชี้ว่าทรงเป็นมนุษย์พิเศษ เนื่องจากพระไตรปิฎกกล่าวว่าจะผ่านมาถึงเราอย่างที่เราเห็นเป็นเล่มหนังสือ ๔๕ เล่มอย่างที่เราเห็นนี้ได้ผ่านมือของบุคคลจำนวนหนึ่ง (ที่เรียกกันรวมๆว่า “พระคณาจารย์” อันหมายถึงบรรดาคณาจารย์ในแต่ละยุคที่ทำหน้าที่รวบรวมเก็บรักษา คัมภีร์ตลอดจนแต่งเติมคัมภีร์) ซึ่งมีความคิดเห็นแตกต่างกันเกี่ยวกับสถานะของพระพุทธเจ้า จึงปรากฏว่ามีข้อมูลที่เล่าเรื่องเกี่ยวกับพระพุทธเจ้าแตกต่างกันชนิดที่เรียกได้ว่า “ขัดแย้งกัน” ในพระไตรปิฎก ยกตัวอย่างเช่น ข้อมูลส่วนหนึ่งเล่าว่าทรงเป็นมนุษย์ธรรมดา เช่นในพระสูตรบางแห่งเล่าว่าเมื่อทรงอยู่ท่ามกลางหมู่สงฆ์ คนบางคนที่จะมาเข้าเฝ้าแยกไม่ออกว่าพระองค์คือใคร ถ้าทรงมีพระลักษณะพิเศษ เช่นมีพระรัศมีฉายจากพระวรกาย หรือทรงมีพระวรกายสูงใหญ่กว่าคนทั่วไป ก็จะไม่มีการบันทึกข้อมูลเช่นนี้ในพระไตรปิฎก ไม่เพียงเท่านั้น ในบางแห่ง มีข้อความเล่าว่าบางครั้งทรงต้องผูกอย่างหนัก ทรงอธิษฐานต้องให้พระอาณัติไปแจ้งให้หมอชูกปรงยาถ่ายมาถวาย ผลของยาถ่ายทำให้ทรงถ่ายต่อเนื่อง ๓๐ ครั้ง สิ่งนี้หมักหมมอยู่ในระบบทางเดินอาหารของพระองค์ทั้งหมด นี่ก็แสดงว่าทรงเป็นคนธรรมดา แต่ข้อมูลบางส่วนเล่าว่าทรงแตกต่างจากคนทั่วไป เช่นมีพระลักษณะที่เรียกว่ามหาปุริสลักษณะ ๓๒ ประการ ซึ่งลักษณะเหล่านี้เห็นได้ชัดว่าไม่ใช่ลักษณะทางกายภาพและชีววิทยาของคนทั่วไป เช่นทรงมีพระชีวอายุยาวนานตลอดมาปิดหน้าได้ทั้งหน้า ทรงมีอวัยวะเพศซ่อนอยู่ในผิวกเหมือนอวัยวะเพศของวัว ทรงมีพระหนต์ ๔๐ ซี่ ในขณะที่คนทั่วไปมีเพียง ๓๒ เป็นต้น

การที่พระไตรปิฎกมีข้อมูลทั้งที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธประวัติและส่วนที่เป็นคำสอนของพระองค์ขัดแย้งกันเช่นนี้เป็นข้อเท็จจริงที่ผู้รู้ทางด้านพุทธศาสนาทราบกันโดยทั่วไป ปัญหามีว่า เราชาวพุทธจะมีวิธีจัดการกับความขัดแย้งนี้อย่างไร ปัญหานี้เป็นปัญหาใหญ่ และที่ผ่านมาไม่ค่อยมีนักวิชาการทางด้านพุทธศาสนาอุทิศตนให้แก่การศึกษาปัญหานี้แล้วเสนอทางออก จะอย่างไรก็ตาม ในประเทศไทยเรามีปราชญ์ทางด้านพระพุทธศาสนาที่สำคัญบางท่านที่ผมขอเอ่ยนามถึงสองท่านคือ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสและท่านพุทธทาส ที่ให้ความสำคัญกับปัญหานี้และได้เสนอทางออกเอาไว้ ทางออกที่เสนอโดยสองท่านนี้ใกล้เคียงกัน (และในความเป็นจริงนั้นผมคิดว่าสองท่านนี้อยู่ในสภาวะความคิดเดียวกัน ท่านพุทธทาสนั้นได้รับอิทธิพลการตีความพระไตรปิฎกมาจากสมเด็จเจ้ามา แม้จะอยู่คนละนิกายก็ตาม) ต่อไปนี้คือสิ่งที่สองท่านนี้เสนอ ซึ่งผมประมวลมาจากงานนิพนธ์และงานเขียนตลอดจนงานบรรยายของทั้งสองท่าน

(๑) ปัญหาว่าเราควรเข้าใจสถานภาพของพระพุทธเจ้าอย่างไร—ระหว่าง “คนธรรมดา” กับ “บุคคลพิเศษ” คนธรรมดาในที่นี้หมายถึงเป็นสมาชิกของเผ่าพันธุ์มนุษย์ มีลักษณะทางกายภาพ (ที่มองเห็นได้) และทางชีววิทยา (ที่อยู่ลึกลงไปและมองไม่เห็น) เป็นอย่างเดียวกับมนุษย์ทั่วไป ส่วนบุคคลพิเศษหมายถึงไม่มีลักษณะตามที่กล่าวมาข้างต้น ทั้งสองท่านเห็นว่า หากเรายอมรับว่าพระพุทธเจ้าเป็นบุคคลในประวัติศาสตร์ คือเคยมีตัวตนจริงเมื่อราวสองพันห้าร้อยกว่าปีที่แล้ว โดยทรงเป็นชาวอินเดีย มีพ่อแม่บรรพบุรุษเป็นชนชาติอินเดีย เหตุผลจะบังคับให้เรารับว่าทรงเป็นคนธรรมดา ตามประวัติ ก่อนออกบวชท่านเคยแต่งงานและมีลูกชายหนึ่งคน ในแง่ชีววิทยา ข้อมูลนี้แสดงว่าท่านไม่ได้ต่างจากคนทั่วไปที่เมื่ออยู่ในวัยที่สมควรแต่งงานก็แต่งงาน และเมื่อแต่งงานแล้วก็มักจะมีลูกเหมือนคนอื่นๆ ลักษณะทางกายภาพของท่าน (ราหูลุมารที่ต่อมาได้มาบวชเป็นสามเณร) ก็ไม่ปรากฏว่าแตกต่างจากคนทั่วไป ในเชิงพันธุศาสตร์ เรากล่าวได้ว่าในเนื้อตัวของพระองค์จะมีดีเอ็นเอของมารดาและบิดาของท่านอยู่อย่างละครึ่ง และในเนื้อตัวของราหูลุมารก็จะมีดีเอ็นเอของพระองค์อยู่ครึ่งหนึ่งในขณะที่อีกครึ่งหนึ่งเป็นของพระนางพิมพา เมื่อยอมรับว่าทรงเป็นคนธรรมดา ท่านานต่างๆ ที่เล่าว่าทรงมีชีวิตที่ผิดแผกไปจากคนธรรมดา เช่น ทนทุกข์ที่เกิดก็เสด็จดำเนินไปได้ ๗ ก้าว ก็ต้องถือว่า “ไม่เป็นจริงตามนั้น” สมเด็จพระญาณสังวรในหนังสือ “พุทธประวัติ” เล่ม ๑ ว่า ท่านานเช่นนี้น่าจะเกิดจากวัฒนธรรมการเขียนประวัติบุคคลสำคัญโดยเฉพาะอย่างยิ่งพระศาสดาในศาสนาที่ผู้แต่งมักเสริมเรื่องอิทธิปาฏิหาริย์เข้ามาอาจจะเพราะเชื่อตามนั้นหรือไม่เชื่อแต่ประสงค์ให้เกิดความเลื่อมใสแก่คนอ่านก็ตามแต่ สมเด็จพระญาณสังวรยังวิจารณ์ต่อด้วยว่าสมมติว่าคนแต่งหวังดีจึงแต่งท่านานพระศาสดาให้ประกอบด้วยปาฏิหาริย์ แต่ความหวังดีเช่นนั้นกลับกลายมาเป็นผลเสียสำหรับพุทธศาสนาในยุคปัจจุบันที่วิทยาศาสตร์และระบบเหตุผลของมนุษย์เข้มแข็งขึ้นมาก เพราะอิทธิปาฏิหาริย์เหล่านั้นกลับกลายเป็นสิ่งลดทอนความน่าเชื่อถือของพระพุทธเจ้าเสียเอง เช่น แต่งเรื่องว่าตอนที่ทรงทรมานพระองค์ด้วยการอดอาหาร เทวดาได้เนรมิตสารอาหารใส่ลงไปในพระวรกายทำให้ไม่สิ้นชีวิต (ท่านเองมีคนให้น้ำเกลือทิพย์ถวายอยู่ตลอดเวลา) ความหวังดีเช่นนี้กลับทำให้ความมุ่งมั่นอย่างมนุษย์ของพระองค์ลดความเข้มข้นลงไปมาก ถ้าคิดว่าทรงเป็นคนธรรมดา และสามารถตายได้เสมอจากการที่ทรงกระทำเช่นนั้น เราก็จะเกิดความรู้สึกว่าพระพุทธศาสนาเป็นของมีค่าสูงยิ่ง เพราะทรงเอาชีวิตแลกมาให้แก่พวกเรา แต่ท่านานเรื่องเทวดาข้างต้นทำให้ความทุ่มเทของพระองค์ลดลงไป เพราะอย่างไรเสียก็ยังไม่ทรงสิ้นพระชนม์จากการกระทำนั้น ผมเคยพูดกับนิสิตที่เรียนวิชาพุทธศาสนากับผมว่า เวลาที่ผมอ่านพระไตรปิฎกแล้วพบข้อมูลที่บอกว่าพระวรกายของพระองค์ไม่สมบูรณ์ เช่น ทรงมีปัญหเกี่ยวกับระบบทางเดินอาหาร ทำให้ทรงท้องผูกเรื้อรัง พระวรกายอึดอัดไม่สบาย ผมบอกกับนิสิตว่าข้อมูลนี้ทำให้ผมรักและเคารพพระพุทธเจ้ามากยิ่งขึ้น เพราะนี่แปลว่าทรงเอากายของพระองค์เข้าไปทดลองเพื่อหาธรรมโอสธมาแจกจ่ายแก่พวกเรา พูดง่ายๆ คือทรงใช้ร่างกายของพระองค์อย่างหนักหน่วงเพื่อแลกเอาพระพุทธศาสนาให้เรา รู้จัก ปัญหาสุขภาพของพระพุทธเจ้านั้นผมเชื่อว่าเป็นผลโดยตรงมาจากการที่ทรงทรมานพระองค์อย่างหนักก่อนจะทรงเลิกแล้วหันมาบำเพ็ญเพียรเอง พระพุทธรูปปางอดอาหารนั้นสำหรับผมมีความหมายมาก

(๒) ปัญหาเรื่องสิ่งที่พบจากการตรัสรู้เกี่ยวข้องกับอะไร ความเข้าใจเกี่ยวกับปัญหานี้ก็สืบเนื่องมาจากความเข้าใจสถานภาพของพระพุทธเจ้าตามที่กล่าวในข้อ (๑) ข้างต้น สมเด็จพระญาณสังวรในคำนำหนังสือ “ธรรมวิจารณ์” ของพระองค์ว่า

บาทริจนาธรรมของเรา กล่าวกันมาว่าพระอรหันต์ทั้งหลาย ได้ประชุมกันสังคายนาเป็นครั้งแรก ได้เรื่องจากพระอรหันต์พุทธอุปัฏฐากผู้อยู่ใกล้ได้ฟังในเวลาพระศาสดาตรัสแก่ผู้รับเทศนาเป็นพื้น และสังคายนาสืบๆ มาอีก โดยเค้าคงเป็นเช่นนั้น ครั้งแรกคงได้ประชุมสอบถามความรู้เห็นและฟังความของกันและกันแล้ว เลือกรื่องที่ได้รับอนุมัติวางไว้เป็นแบบแผน จำทรงหรือจารึกบอกเรียนกันสืบมา ภายหลังการจำทรงหรือฉบับแตกต่างกันขึ้น หรือเข้าใจรรถแห่งบางเรื่องบางตอนไม่ลงรอยกัน พระสงฆ์ผู้เป็นประธานในครั้งนั้น จึงประชุมกันทำสังคายนาอีก วินิจฉัยให้ลงรอยกัน ขยายความแห่งเรื่องแห่งตอนอันยังมีให้แจ่ม ถือเป็นแบบสืบไปตามยุค การที่ว่าในปฐมแรกๆ นำกันสืบมาด้วยลำพังความทรงจำนั้น มีฐานะอยู่ในเวลาพระศาสดาปรินิพพานไม่ช้า พระสาวกทั้งหลายผู้ทันพระองค์ยังทรงชนมายุอยู่ ดูก็ไม่อาจจะระจนาเป็นอักษร เพราะท่านเหล่านั้นได้เคยรู้เห็นมาพอแล้ว อาจนำการเรียนการปฏิบัติของบริษัทให้อนุวัตน์ตามครั้งพระศาสดายังเสด็จอยู่ ขอสาธกด้วยการนำมาซึ่งศาสนวงศ์ของพระสงฆ์คณะธรรมยุติกนิกายในภายหลังแห่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้เอง เป็นมาเช่นนั้น ถ้าการจดหมายเหตุได้ใช้มาตั้งแต่ครั้งแรกแล้ว คงเป็นของเฉพาะองค์พระสาวก หาได้นำเข้าอ่านและได้รับอนุมัติในที่ประชุมสงฆ์ไม่ สาธกด้วยจดหมายเหตุแห่ง ศาสนวงศ์ของพระสงฆ์คณะธรรมยุติกนิกายของพระเถระบางองค์ได้อีก ฟังเป็นอย่างนั้นต่อมาอีกหลายชั่วอายุก็ได้ กว่าจะได้จารึกลงเป็นอักษร ที่ตามตำนานกล่าวว่า ได้ทำที่ลังกาในร้อยปีที่ ๖ คือพัน ๕๐๐ แล้ว ยังไม่เต็ม ๖๐๐ ภายหลังปรินิพพานแห่งพระศาสดา แต่ในร้อยปีที่ ๓ ครั้งอโศกรัชกาลที่เป็นคราวทำสังคายนาที่ ๓ ปรากฏว่าในราชการได้ใช้หนังสือแล้ว ดังได้จารึกศิลาประกาศธรรมโดยกระแสพระราชดำรัส นำจักได้ใช้จารึกพระคัมภีร์ทุกกัน ส่วนโวหารในพระคัมภีร์ส่อว่าเป็นของรจนาสำหรับจารึก มิใช่จดตามมุขปาฐะ คือคำออกจากปาก บางคัมภีร์เป็นโวหารเกาทัณฑ์คือความน้อมใจนึกแห่งเจ้าของโวหาร ส่อว่าได้ทำเป็นเดิมในลังกา แต่โวหารที่ดี วิธีใช้อักษรที่ดี เทียบด้วยคำจารึกศิลา ปรากฏว่าได้ทำขึ้นภายหลังอโศกรัชกาล แต่ไม่ห่างมากนัก แต่บางคัมภีร์เป็นโวหารปุนหลังลงมาก็มี ถึงอรรถกถาเป็นของรจนาขึ้นในลังกาแท้แล ข้าพเจ้ากล่าวถึงการทำสังคายนาในคราวต่อลงมาเพื่อวินิจฉัยข้อที่แตกต่างให้ลงรอยกันและเพื่อขยายความแห่งข้อที่ยังมีให้แจ่มนั้น ความมุ่งหมายอย่างต้นมีแจ้งในเรื่องสังคายนาครั้งที่ ๒ ครั้งที่ ๓ นั้นแล้ว ความมุ่งหมายอย่างหลังพียงเห็นในเรื่องหรือในตอนที่ยังเพิ่มขึ้นในภายหลังแต่สังคายนาครั้งก่อน จักสาธกเพียงด้วยชักเรื่องมาอ้างเพื่อเห็นง่าย ในฝ่ายพระสูตร มีบางสูตรที่ปรากฏว่าเพิ่มขึ้นทีหลัง เช่นสุกสูตร ในทีมนิกาย สัตถนชวรวรรค เป็นภายิตพระอรหันต์แสดงแก่สุกมานพ โททยยุบุตรและ มธุรสสูตรในมัชฌิมนิกาย มัชฌิมปิณฑาสก เป็นภายิตพระภิกษุจาณะแสดงแก่พระเจ้ากรุงมธูรา ภายหลังพระศาสดาปรินิพพานแล้ว เรื่องสังคายนาเอง ในจุลวรรคพระวินัยได้กล่าวถึงทั้งครั้งที่ ๑ ทั้งครั้งที่ ๒

พระคัมภีร์ของเราเป็นมาอย่างนี้ ของฝ่ายศาสนาอื่นก็คงเป็นเช่นนั้น ทางที่ควรเป็นก็เช่นนั้น นับว่าเป็นของนำมาคืออยู่ แต่ในอีกทางหนึ่ง ท่านผู้ทำสังคายนาในปฐมหลังๆ มิใช่พระอรหันต์ดังกล่าววกย่องก็อาจเป็นไปได้ ยิ่งท่านผู้รจนาปรกณียังอาจเป็นผู้มิใช่พระอริยะ เป็นเพียงกัลยาณชนมีอักษณาสัยงามก็ยิ่งดี ขึ้นอรรถกถา ปรากฏว่า ท่านผู้รจนาเป็นปุถุชนคือคนกิเลสหนาซ้ำซ้ำด้วย เป็นฐานะอยู่ที่ความเคยเชื่อถือลัทธิเก่าในพื้นที่ประเทศ และลัทธิต่างประเทศอันแพร่มาถึงเข้าครอบงำ รับรองลัทธินั้นๆ เข้าไว้ในคัมภีร์ของตน ด้วยสันนิษฐานว่าเป็นจริง ยิ่งอักษณาสัยของผู้รจนาเลวทราม ความแห่งปรกณียที่แต่งยิ่งจะพียงระคนด้วยลัทธิเหล่านั้น จันทรคราษและสุริยคราษที่เชื่อกันในครั้งนั้นว่าเป็นเพราะราหูผู้เป็นศัตรูแห่งเทวดาเข้าอมพระจันทร์ พระอาทิตย์ ต้องมีเทพเจ้าผู้มีฤทธิ์กว่าราหูเข้าช่วย ยังมามีในสูตรของเรา และกล่าวว่าราหูต้องปล่อยเพราะพระพุทธานุภาพ ในบัดนี้ วิทยาเปิดเผยความจริงว่าเป็นด้วยอย่างไร มีการคำนวณเวลาจับและเวลาหลุด ถูกต้องละเอียดจนน่าที่เป็นเครื่องพิสูจน์ จดหมายเหตุของภิกษุจีนชื่อฮวนเจียงผู้ไปอินเดียเมื่อราวพ.ศ. ๑๒๐๐ กล่าวว่า ครั้งนั้น ในอินเดียต่างลัทธิต่างนิกายกำลังประชันขันแข่งความรู้ความพิเศษแห่งกัน ฝ่าย

โดยบทพระองค์เป็นต้องเสื่อมต้องล่ม ช่างน่ากลัวจริงๆ ว่าในเวลาแย่งกันเป็นอยู่อย่างนั้น ลัทธิอันกล่าวแล้วน่าได้
ช่องเข้ามาแทรกในพระคัมภีร์ของเราถนัดใจ และนำสืบมาด้วยความไม่รู้ลึก แม้ในปรกณของเราเองก็ยังมี
ความรังเกียจด้วยสัทธรรมปฏิรูปคือสัทธรรมปลอม ดังปรากฏถึงในกัศสปสังยุต นิทานวรรค โดยใจความว่า
สัทธรรมปฏิรูปยังไม่มีเพียงใด พระสัทธรรมยังทรงอยู่เพียงนั้น เมื่อสัทธรรมปฏิรูปมีขึ้น พระสัทธรรมย่อม
อันตรธานไป โมฆบุรุษ (คือคนเปล่า) ในพระศาสนานี้เองเป็นผู้ยังพระสัทธรรมให้อันตรธาน แม้พระธรรมเป็น
“สนธิธุจโก” อันผู้พิจารณาอันผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นเอง คือปรากฏแก่ใจของผู้ที่เห็นว่าเป็นวิสัยที่อาจเห็นได้อย่างนั้น
ที่พ้นวิสัยย่อมไม่อาจเห็นเอง ยิ่งเป็นธรรมปฏิรูปจักเห็นเองไม่ได้เลย

ผู้สนใจในการศึกษาธรรมควรสอดส่องให้รู้ ว่า เรื่องนั้นท่านผู้กล่าวในท้องเรื่องมุ่งกล่าวด้วยหมายอย่างไร
สมหรือผิดคติแห่งธรรมตา ได้กันหรือแย้งกันกับเรื่องอื่น โวหารเดียวตลอดเรื่องหรือมีเยื้องออกไปพิจารณา
เห็นได้เองหรือมิได้ มีเฉพาะแต่ในพระคัมภีร์ของเราหรือกล่าวถึงในลัทธิอื่นด้วย การสอดส่องอย่างนี้จักช่วย
แหวกธรรมปฏิรูปอันเข้ามาทำบังปัญญาจักษุ ชี้ทางให้ลงสันนิษฐานถนัด สำหรับผู้ปฏิบัติยิ่งเป็นสำคัญ พึง
เห็นในคำว่า “อตุมมณฺญา ฐมฺมมณฺญา ฐมฺมานุฐมฺมปฏิปนฺโน โหติ” “รู้ธรรมดาทั่วแล้ว รู้ธรรมทั่วแล้ว
ย่อมเป็นผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม” ถ้าเข้าใจผิดแล้ว โฉนจักปฏิบัติถูกทาง เป็นไม่ได้อยู่เอง ต่อสอดส่อง
ให้รู้ประโยชน์อันท่านมุ่งหมาย หรืออธิบายอันท่านจำนง ให้รู้เค้าเงื่อนอันท่านเจาะจงกล่าวไว้ การเลือกฟัง
ธรรมจึงเป็นกิจจำปรารภนา เป็นอุปการะทั้งแก่ผู้ศึกษาทั้งแก่ผู้ปฏิบัติ ในบาลีที่ได้ยกธัมมวินิจฉัยขึ้นเป็นองค์
ประการหนึ่งแห่งผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลुरुทกขัย ดังมีแจ้งในทันทวรรคแห่งธรรมบท มีอธิบายกล่าวมาแล้ว

ข้อนี้ นำข้าพเจ้าให้ปรารภจะแต่งหนังสือธรรมวิจารณ์ขึ้นเป็นคู่กับวินัยมุข เพื่อเป็นเครื่องประดับ
สติปัญญาของท่านผู้เป็นธรรมกามะ ผู้ชอบตรองสอดส่องธรรม ด้วยหวังใจว่า จักเป็นอุปการะแก่กิจนั้น
ไม่มากนักน้อย อย่างไม่สำเร็จประโยชน์อะไรเลย ยังจักได้ฟังติของผู้อื่นในทางนี้ผู้หนึ่ง เป็นธัมมสภาจณา
นิกเพียงว่า ฟังเล่นสนุกๆ ก็ยังได้ ข้าพเจ้าขอแสดงมติของข้าพเจ้าไว้ด้วยว่า การวิจารณ์ของข้าพเจ้าเป็น
ตามอาการของผู้ศึกษาดังกล่าวแล้ว และข้าพเจ้าขอทำความเข้าใจตรงๆ ตามศัพท์ตามความอันกล่าวใน
ท้องเรื่อง ไม่พอใจตัดความด้วยดีโวหาร ต้องการหาหลักฐานประกอบกับมติ ได้อย่างนี้จึงจักถือเอาเป็น
ประมาณ อีกทางหนึ่ง ข้าพเจ้าไม่ยอมเป็นผู้มงายเชื้อตายไปทั้งนั้น เลือกลือเอาเท่าที่ควรเชื่อได้ ข้อธรรม
อันกล่าวถึงในหนังสือนี้ ได้วิจารณ์ด้วยอาการอย่างนี้ ด้วยเหตุอย่างไร ข้าพเจ้าจึงจับปรมัตถปฏิบัติพาขึ้น
วิจารณ์ก่อน ไม่ใช่ด้วยเหตุเป็นธรรมลึกลับ จริงอยู่ ธรรมลึกลับเข้าใจยากควรได้รับพิจารณาก่อน แต่ข้าพเจ้าหา
ได้ปรารภอย่างนี้ไม่ ข้าพเจ้าได้แต่งอรรถศาสน์ไว้แล้ว ๒ กัณฑ์ ว่าด้วยทิวฐัมมมิกัตถประโยชนกัณฑ์ ๑
สัมปรายิกัตถประโยชนกัณฑ์ ๑ ในคราวไปพักอยู่ที่สวนหลวงนั้นทฤทยาน นครปฐม ข้าพเจ้าตั้งใจจะแต่ง
อรรถศาสน์กัณฑ์ที่ ๓ ว่าด้วยปรมัตถประโยชน ด้วยรู้สึกว่าแต่งยาก หรือด้วยขินวินัยมุขมา อธิบายมาก
ความไปจนเข้าชุดกับอรรถศาสน์ ๒ กัณฑ์นั้นไม่ได้ จึงเลยรอนาให้เข้ารูปเป็นธรรมวิจารณ์อันปรารภจะ
แต่งนั้นทีเดียว ด้วยอย่างนี้ จึงจับปรมัตถปฏิบัติพาขึ้นวิจารณ์ก่อน จะรอไว้เข้าลำดับเรื่องอย่างวินัยมุขก็ไม่
แน่ใจว่าจักได้แต่งต่อไปอีก ทั้งในเวลานี้ก็ยังไม่ได้คิดตั้งโครงขึ้นว่าจักวิจารณ์ข้ออะไรบ้าง และจัดเข้าลำดับ
อย่างไร จึงยุติไว้เท่านี้ที่ ต่อไปมีเวลา จักแต่งปรารภข้ออื่นอีก

กรม - อชิรญาณวโรส

วัดบวรนิเวศวิหาร

วันที่ ๑๕ ธันวาคม ๒๕๖๓

ตามทัศนะของสมเด็จพระเจ้า เราเชื่อกันว่าพระไตรปิฎกเกิดจากการรวบรวมของพระอรหันตสาวกในการ

สังคายนาครั้งแรกที่กระทำหลังการปรินิพพานของพระพุทธเจ้าใหม่ๆ ในระยะแรกนั้นเนื่องจากท่านผู้ทำหน้าที่รวบรวมคำสอนของพระพุทธเจ้า (พระธรรมและพระวินัย) ไว้เป็นหมวดหมู่เดียวกัน (ที่ต่อมาเรียกว่าพระไตรปิฎก—ซึ่งในระยะแรกนั้นมีเพียงสองปิฎกเท่านั้น ไม่ครบสาม พระอภิธรรมเกิดทีหลัง) เป็นพระอรหันต์และมีชีวิตทันได้เห็นพระพุทธองค์ และท่านที่เป็นผู้นำการสังคายนาตลอดจนท่านที่มีส่วนสำคัญในการนำเสนอว่าอะไรคือสิ่งที่ทรงสอนมาตลอดพระชนม์ชีพของพระองค์ล้วนแล้วแต่เป็นบุคคลใกล้ชิดกับพระพุทธองค์ ดังนั้นเนื้อหาของสิ่งที่รวบรวมไว้จึงน่าจะตรงกับสิ่งที่ทรงสอนมากที่สุด จะอย่างไรก็ตาม เมื่อเวลาผ่านไปเนิ่นนาน คนรุ่นหลังที่ทำหน้าที่เก็บรวบรวมคำสอนของพระพุทธองค์อาจไม่เป็นพระอรหันต์ เป็นเพียง “คนธรรมดาๆ” หรือไม่กี่อาจเป็น “คนเลว” ก็ได้ จึงเป็นไปได้ที่เนื้อหาเดิมของพระไตรปิฎกจะถูกต่อเติมเสริมแต่งโดยบุคคลเหล่านี้ ดูเหมือนว่าสมเด็จเจ้าพระยาฯ จะทรงเห็นว่า พระไตรปิฎกตามที่เห็นเป็นเล่มหนังสือ ๔๕ เล่มเวลานี้เราพูดไม่ได้เลยว่าในนั้นคือคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหมด เมื่อเป็นเช่นนี้ ภารกิจแรกของผู้ศึกษาทางด้านพระพุทธศาสนาจะพึงกระทำคือต้องแยกให้ได้ว่าตรงไหนน่าจะเชื่อได้ว่าเป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าจริงๆ ตรงไหนเป็นสิ่งที่ต่อเติมเข้ามา โดยสิ่งที่ต่อเติมเข้ามาก็อาจมีได้สองแบบคือแบบที่ไม่ถึงขั้น “เป็นคนละเรื่อง” กับแนวคิดหลักๆ ที่พระพุทธองค์ทรงวางไว้ กับแบบที่ “เป็นคนละเรื่อง” กันเลยอย่างหลังนี้สันนิษฐานว่าอาจมาจากผู้ที่ก่อนบวชเคยถือลัทธิศาสนาอื่นมาก่อน เมื่อมาบวชแล้วอิทธิพลแนวคิดเดิมยังมีอยู่ จึงใส่สิ่งเหล่านี้เข้ามา จะโดยจงใจเพราะเชื่อลัทธิเหล่านี้หรืออะไรก็ตามแต่ แต่ทั้งหมดก็ส่งผลให้พระไตรปิฎกไม่ได้มีเพียงคำสอนของพระพุทธเจ้าล้วนๆ ผมขอยกตัวอย่างเรื่องราวที่สมเด็จเจ้าฯ ได้กล่าวถึง เรื่องนี้มีปรากฏในพระไตรปิฎก (สังยุตตนิกาย สคาถวรรค เล่มที่ ๑๕) เนื้อหามีว่า

[๒๔๑] พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ... เขตพระนครสาวัตถี ก็โดยสมัยนั้น จันทิมเทวบุตรถูกอสุนิทรารหาเข้าจับไว้ ครั้งนั้นจันทิมเทวบุตรระลึกถึงพระผู้มีพระภาค ได้กล่าวคาถานี้ในเวลานั้นว่า

ข้าแต่พระพุทธเจ้าผู้แผ่ลวล้า

ขอความนอบน้อมจงมีแด่พระองค์

พระองค์เป็นผู้หลุดพ้นแล้วในธรรมทั้งปวง

ข้าพระองค์กำลังประสบสภาพอันคับขัน

ขอพระองค์จงเป็นที่พึ่งแห่งข้าพระองค์ด้วยเถิด

[๒๔๒] ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาค ทรงปรารภจันทิมเทวบุตรได้ตรัสกับอสุนิทรารหาด้วยพระคาถาว่า

จันทิมเทวบุตร ถึงตถาคตผู้เป็นพระอรหันต์ ว่าเป็นที่พึ่ง

ดูกรรหา ท่านจงปล่อยจันทิมเทวบุตร

พระพุทธเจ้าทั้งหลายเป็นผู้อนุเคราะห์โลก

[๒๔๓] ลำดับนั้นอสุนิทรารหา ปล่อยจันทิมเทวบุตรแล้ว กระหืดกระหอบ เข้าไปหาอสุนิทรเวปจิตติถึงที่อยู่ ครั้นแล้วก็เป็นผู้เศร้าสลด เกิดขนพอง ด้ยยืนอยู่ ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่ง

[๒๔๔] อสุนิทรเวปจิตติ ได้กล่าวกับอสุนิทรารหา ผู้ยืนอยู่ ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่ง ด้วยคาถาว่า

ดูกรรหา ทำไมหนอ ท่านจึงกระหืดกระหอบปล่อยพระจันทร์เสีย

ทำไมหนอ ท่านจึงสลด มายืนก่อกวอยู่เช่นนี้

[๒๔๕] อสุนิทรารหาบอกว่า

ข้าพเจ้าถูกจับด้วยคาถาของพระพุทธเจ้า

หากข้าพเจ้าไม่ปล่อยจันทิมเทวบุตร

ศีรษะของข้าพเจ้าพึงแตกเจ็ดเสี่ยง

หรือแม้มีชีวิตอยู่ ก็ไม่มีความสุข

[๒๔๖] ก็โดยสมัยนั้น สุริยเทวบุตร ถูกอสุรินทราหูเข้าจับแล้ว ครั้งนั้น สุริยเทวบุตร ระลึกถึงพระผู้มีพระภาค ได้กล่าวคาถานี้ในเวลานั้นว่า

ข้าแต่พระพุทธเจ้าผู้แก้สลัก

ขอความนอบน้อมจงมีแด่พระองค์

พระองค์เป็นผู้หลุดพ้นแล้วในธรรมทั้งปวง

ข้าพระองค์กำลังประสบสภาพอันคับขัน

ขอพระองค์จงเป็นที่พึ่งแห่งข้าพระองค์ด้วยเถิด

[๒๔๗] ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคทรงปรารภสุริยเทวบุตรได้ตรัสกับอสุรินทราหูด้วยพระคาถาว่า

สุริยเทวบุตร ถึงตถาคตผู้เป็นพระอรหันต์ ว่าเป็นที่พึ่ง

ดูกรราหู ท่านจงปล่อยสุริยะ

พระพุทธเจ้าทั้งหลาย เป็นผู้อนุเคราะห์โลก

สุริยะใดเป็นผู้ส่องแสง กระทำความสว่างในที่มืดมิด

มีพื้นฐานเป็นวงกลม มีเดชสูง

ดูกรราหู ท่านอย่ากลืนกินสุริยะนั้น ผู้เที่ยวไปในอากาศ

ดูกรราหู ท่านจงปล่อยสุริยะ ผู้เป็นบุตรของเรา

[๒๔๘] ลำดับนั้น อสุรินทราหู ปล่อยสุริยเทวบุตรแล้ว กระหืดกระหอบ เข้าไปหาอสุรินทเวปจิตติถึงที่อยู่ ครั้นแล้วก็เป็นผู้เศร้าสลด เกิดขนพอง ไฉนอยู่ ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่ง

[๒๔๙] อสุรินทเวปจิตติ ได้กล่าวกับอสุรินทราหู ผู้ยืนอยู่ ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่ง ด้วยคาถาว่า

ดูกรราหู ทำไมหนอ ท่านจึงกระหืดกระหอบ ปล่อยพระสุริยะเสีย

ทำไมหนอ ท่านจึงเศร้าสลด มายืนกลัวอยู่เช่นนี้

[๒๕๐] อสุรินทราหู กล่าวว่

ข้าพเจ้าถูกขับด้วยคาถาของพระพุทธเจ้า

ถ้าข้าพเจ้าไม่ปล่อยพระสุริยะ

ศีรษะของข้าพเจ้าพึงแตกเจ็ดเสี่ยง

หรือแม้มีชีวิตอยู่ ก็ไม่มีความสุข

ต่อไปนี้เป็นข้อความในอรรถกถาที่เขียนขยายความพระไตรปิฎกข้างต้น

ถามว่าที่ราหูนั้นกลืนสุริยะนั้นได้หรือ ตอบว่า กลืนได้สิ เพราะว่าราหามีอัตรภาพใหญ่ ว่าโดยส่วนสูง สูงถึง ๔,๙๐๐ โยชน์ ช่วงแขนยาว ๑,๒๐๐ โยชน์ ว่าโดยส่วนหนา ๖๐๐ โยชน์ ศีรษะ ๙๐๐ โยชน์ หน้าผาก ๓๐๐ โยชน์ระหว่างคิ้ว ๕๐ โยชน์ คิ้ว ๒๐๐ โยชน์ ปาก ๒๐๐ โยชน์ จมูก ๓๐๐ โยชน์ ขอบปาก ลึก ๓๐๐ โยชน์ ฝ่ามือฝ่าเท้าหนา ๒๐๐ โยชน์ ซ่อนิ้ว ๑๕ โยชน์ ราหูเห็นจันทร์และสุริยะส่องสว่าง อยู่ มีความริษยาเป็นปกติอยู่แล้ว ก็ลงสู่วิถีโคจรของจันทร์และสุริยะนั้น ยืนอ้าปากอยู่ จันทรวิมานหรือ สุริยวิมานที่เป็นประหนึ่งถูกใส่เข้าไปในมหานรก ๓๐๐ โยชน์ เทวดาทั้งหลายที่สถิตอยู่ในวิมานถูกมรณภัย คุกคามก็ร้องเป็นอันเดียวกัน ราหูนั้นบางครั้งก็เอามือบังวิมาน บางคราวก็ไล่ไถ่ได้คาง บางคราวก็เอาลิ้น เลีย บางคราวก็วางในกระพุ้งแก้มเหมือนกัน ทำแก้มตุ่ย

มีนักคิดทางด้านพุทธศาสนาในบ้านเราบางท่านเช่นพระพรหมคุณาภรณ์เห็นว่า พระไตรปิฎกภาษาบาลีที่ยอมรับใช้กันอยู่ในประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนาอย่างเถรวาทเช่นไทย พม่า ลังกา เป็นต้นที่คำสอนของพระพุทธเจ้าที่เก่าแก่ที่สุด ดูเหมือนว่าท่านพระพรหมคุณาภรณ์จะยอมรับว่าอะไรก็ตามแต่ที่ปรากฏในพระไตรปิฎกและอยู่ในรูปพระพุทธรูป เราชาวพุทธก็ต้องรับว่าเป็นพระพุทธรูปนะ หนังสือเล่มสำคัญของท่านคือ “พุทธธรรม” นั้นเป็นหนังสือที่เขียนอธิบายคำสอนของพุทธศาสนาโดยใช้ข้อมูลในพระไตรปิฎกเป็นหลัก ท่านกล่าวว่าที่ทำเช่นนั้นก็เพื่อ “ทำให้หนังสือเป็นอิสระจากผู้เขียน และให้ผู้เขียนเองที่เป็นอิสระจากหนังสือด้วย เท่าที่จะเป็นไปได้ ด้วยว่าผู้เขียนจัดทำหนังสืออย่างนักศึกษานักศึกษาคนหนึ่ง ทำหน้าที่เป็นผู้ไปสืบค้นรวบรวมเอาเนื้อหาทั้งหลายของพุทธธรรมมาส่งวางให้แก่ผู้อ่าน ถ้าสิ่งที่นำมาส่งวางให้นั้นเป็นของแท้จริงหยิบมาถูกต้อง ผู้นำมาส่งก็หมดความรับผิดชอบ จะหายตัวไปไหมก็ได้” และก่อนหน้านั้น ท่านได้เขียนไว้ว่า “หนังสือนี้เต็มไปด้วยหลักฐานที่มหาหรืออ้างอิงคัมภีร์มากมายจนหลายท่านอาจเห็นว่าเกินจำเป็น การที่ทำเช่นนั้นมิใช่เป็นการยึดมั่นติดคัมภีร์ หรือเกาะตำราแน่น โดยถือว่าเมื่อเป็นคัมภีร์แล้วต้องถูกต้องตายตัว เป็นการแน่นอนว่า ในคัมภีร์ที่ล่วงเวลามาแสนนานโดยเฉพาะคัมภีร์รุ่นหลังๆ ย่อมจะมีส่วนที่คลาดเคลื่อน บันทึกผิด เติมพลาด ปนอยู่บางส่วน แต่กระนั้น คัมภีร์ทั้งหลายก็เป็นหลักฐานสำคัญมากและความสำคัญนั้นก็ลดหลั่นกันเป็นระดับๆ ตามฐานะและยุคสมัยของคัมภีร์เหล่านั้น” ข้อแตกต่างระหว่างสมเด็จฯและพระพรหมคุณาภรณ์อยู่ที่ พระพรหมคุณาภรณ์เห็นว่าพระไตรปิฎกอาจมีข้อความบางแห่งที่ “คลาดเคลื่อน บันทึกผิด เติมพลาด” ซึ่งเป็นสิ่งที่เรียกว่า “ความผิดพลาดเล็กน้อย” (minor errors) อันเป็นเรื่องของการทำบรรณารักษกรรมและเกิดโดยปราศจากความจงใจ ส่วนสมเด็จฯเห็นว่าเป็นไปได้ที่จะมีการเอาสิ่งที่พระพุทธเจ้าไม่ได้สอนเข้ามาใส่ในพระไตรปิฎกแล้วเขียนให้พระพุทธองค์ทรงเป็นผู้กล่าวหรือสอนสิ่งเหล่านี้ด้วยพระองค์เอง ถ้าถือว่าการใส่สิ่งที่พระพุทธเจ้าไม่ได้สอนเข้ามาในพระไตรปิฎกเป็นความผิดพลาด ความผิดพลาดที่ว่านี้ก็เป็น “ความผิดพลาดใหญ่” (major errors) ท่านพุทธทาสเคยกล่าวไว้ว่า หากพิจารณาอย่างถี่ถ้วน มีเนื้อหาอย่างน้อยร้อยละ ๔๐ ที่สามารถตัดออกจากพระไตรปิฎกเพราะไม่ใช่สิ่งที่พระพุทธเจ้าทรงสอน แสดงว่าตามความเห็นของท่านพุทธทาส มี major errors ถึง ๔๐%

คำถามง่ายๆตรงไปตรงมามีว่า—เราจะเข้าใจเรื่องราวอุบาสกและอาทิตยฆาตต้นอย่างไร คำถามนี้สำหรับสมเด็จฯและท่านพุทธทาส ตอบได้เลยว่านี่เป็นหนึ่งใน major errors ที่กล่าวมานั้น สมเด็จฯทรงให้หลักการ ๒ หลัก เพื่อตรวจสอบว่าอะไรใช่หรือไม่ใช่สิ่งที่พระพุทธเจ้าทรงสอน หลักสองหลักที่ว่านี้คือ (๑) สมหรือผิดคตินแห่งธรรมดา (๒) ได้กันหรือแย้งกันกับเรื่องอื่น หลักการข้อแรกทรงใช้มโนทัศน์สำคัญอันหนึ่งที่พระพุทธเจ้าทรงสอนคือ “ธรรมดา” คำนี้หมายถึงสภาพที่เป็นไปตามธรรมชาติเช่น “เป็นธรรมดาที่คนเราเกิดมาแล้วต้องตาย” หรือ “เป็นธรรมดาที่เมื่อคนมัวเมาเขาไปปลุกจะได้ตื่นมัวเมา” เรื่องราวอุบาสกต้นนั้นสมเด็จฯทรงวิจารณ์ว่า “ในบัดนี้ วิทยาเปิดเผยความจริงว่าเป็นด้วยอย่างไร มีการคำนวณเวลาจับและเวลาหลุดถูกต้องละเอียดจนน่าที่เป็นเครื่องพิสูจน์” “วิทยา” ที่สมเด็จฯกล่าวถึงก็คือวิทยาศาสตร์ สำหรับสมเด็จฯ คนสมัยนี้รู้อย่างไม่มีข้อสงสัยว่าจักรวรรดาสถาปัตย์และสุริยคราสเป็นปรากฏการณ์ทางธรรมชาติที่เกิดจากตำแหน่งของโลก ดวงจันทร์ และดวงอาทิตย์ จันทรคราสเกิดจากดวงอาทิตย์-โลก-ดวงจันทร์มาเรียงกันอยู่เป็นเส้นตรง ดวงอาทิตย์ส่องแสงมาที่โลก แล้วเงาของโลกก็ไปบังดวงจันทร์ คนบนโลกก็เห็นเสมือนว่าดวงจันทร์กำลังถูกอะไรสักอย่างกลืนหรืออมเข้าไปในปาก เช่นเดียวกัน เมื่อโลก-ดวงจันทร์-ดวงอาทิตย์มาเรียงกันเป็นเส้นตรง คนจากโลกก็จะมองไม่เห็นดวงอาทิตย์เพราะดวงจันทร์มาบังเอาไว้ ก็เลยมี

นาปาฏิหาริย์” —ดูพระไตรปิฎกเล่มที่ ๔ ข้อที่ ๓๓๔ เป็นต้นไป)

กล่าวโดยสรุป เนื้อหาของพระไตรปิฎกกล่าวถึงสองเรื่องหลักๆ เรื่องแรกคือหลักการปฏิบัติเพื่อดับทุกข์ในชีวิต เรื่องที่สองคือเรื่องอื่นๆที่ไม่เกี่ยวกับการดับทุกข์ เรื่องแรกนั้นสมเด็จพระเจ้าและท่านพุทธทาสเห็นว่า เป็นเรื่องที่ตรวจสอบได้ด้วยอายตนะ สมเด็จพระเจ้าทรงใช้คำว่ามีลักษณะเป็น “สันติวิสุทธิโก” คือเห็นได้เข้าใจได้ ส่วนท่านพุทธทาสกล่าวว่าคำสอนเรื่องทุกข์และการดับทุกข์ที่พระพุทธองค์ทรงสอนมีลักษณะเป็น “วิทยาศาสตร์” คือตรวจสอบได้ ไม่ต้องอาศัยการคาดคะเนหรือจินตนาการ ในทัศนะของทั้งสองท่าน ความเชื่อเรื่องภพภูมิถือว่าอยู่ในส่วนของคำสอนที่ไม่เกี่ยวข้องกับการดับทุกข์และไม่สามารถตรวจสอบได้ด้วยอายตนะ สมเด็จพระเจ้าได้ตั้งข้อสังเกตไว้ในหนังสือเรื่อง “ธรรมวิจารณ์” ของท่านว่า ความเชื่อเรื่องนรกไม่มีลักษณะเป็นสันติวิสุทธิโกดังที่กล่าวแล้ว สมเด็จพระเจ้ายังได้ตั้งข้อสังเกตว่าความเชื่อเรื่องนรกนั้นเมื่อตรวจสอบด้วยหลักสองหลักตามที่กล่าวข้างต้นจะเห็นพิรุณ เช่นนรกนั้นผู้แต่งคัมภีร์จะบรรยายว่ามีเครื่องใช้ อุปกรณ์ และเครื่องมือที่เกี่ยวข้องกับการลงโทษที่ทำจากเหล็ก เช่นกระทะเหล็ก หม้อเหล็ก สำหรับต้มสัตว์นรก พิรุณข้อนี้ถือว่าผู้แต่งอยู่ในยุคที่มนุษย์เรารู้จักใช้เหล็ก เป็นไปได้ว่าหากมีการแต่งเรื่องนรกในสมัยนี้ อาจมีนรกที่ใช้ไฟฟ้า สารเคมี หรือใช้พลังงานนิวเคลียร์เพื่อลงโทษสัตว์นรก (เรื่องไฟฟ้า สารเคมี และนิวเคลียร์นี้สมเด็จพระเจ้าท่านไม่ได้กล่าวไว้ —ผมเสริมเข้ามาเพื่อให้เห็นภาพชัดขึ้นเท่านั้นเอง)

สำหรับประเด็นว่าคำสอนเรื่องภพภูมิเกิดได้อย่างไรนั้น สมเด็จพระเจ้าและท่านพุทธทาสเห็นตรงกันว่ามาจากการที่พระสงฆ์ในพุทธศาสนารุ่นต่อมาหลังสมัยพุทธกาลนำเอาความคิดความเชื่อในศาสนาอื่น โดยเฉพาะอย่างยิ่งศาสนาพราหมณ์-ฮินดูซึ่งเป็นศาสนาหลักของสังคมอินเดียเข้ามาผสมผสานกับแนวคิดแบบพุทธ จะโดยปรารถนาดีหรือรู้เท่าไม่ถึงการณ์ก็อาจเป็นได้ สมเด็จพระเจ้าได้ยกตัวอย่างว่า เดิมนั้นพระพุทธองค์ทรงสอนว่ามนุษย์ประกอบด้วยขันธห้าและขันธห้านี้ก็ไม่มีอะไรที่เป็นอัตตา สมเด็จพระเจ้าตีความว่าที่ตรัสว่าไม่มีขันธห้าใดที่เป็นอัตตาคือหมายความว่าไม่มีสิ่งที่เรียกว่า “อัตตา” หรือ “อาตมัน” อย่างที่เชื่อกันในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ‘สิ่ง’ อยู่ในตัวตนและทำหน้าที่เป็น “ผู้รับรู้ ผู้คิด ผู้รู้สึก” จุดยืนของพระพุทธองค์ตามที่สมเด็จเจ้าและท่านพุทธทาสตรงกับท่าทีที่เรียกกันในการปรัชญาปัจจุบันว่า ‘positivist position’ หรือ ‘empiricist position’ ที่จะไม่กล่าวถึงอะไรก็ตามแต่ที่อยู่พ้นการตรวจสอบด้วยอายตนะ ขันธห้าแต่ละอย่างนั้นทรงนิยามในแง่ที่เป็นสิ่งที่สามารถตรวจสอบด้วยอายตนะทั้งนั้น แม้สิ่งที่เรียกว่า “วิญญาณ” ที่ทำหน้าที่อย่างเดียวกับ “อัตตา” ของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ก็มีความหมายว่า “การรับรู้” ผ่านทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ไม่ได้มีความหมายในแง่ที่เป็น “ผู้รับรู้” อย่างอัตตาแต่อย่างใด แต่ความยุ่งยากก็เกิดขึ้นเมื่อมีข้อความอื่นที่สื่อความว่าวิญญาณมีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าจิต และจิตที่วณนี้สามารถจุติจากชาตินี้แล้วไปปฏิสนธิในชาติใหม่ ไม่ต่างจากอาตมันในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู เรื่องนี้สมเด็จพระเจ้าได้แสดงความเห็นในหนังสือ “ธรรมวิจารณ์” ของพระองค์ว่า

มติฝ่ายพระพุทธศาสนาแย้งว่า ไม่มีอัตตาอย่างนั้น เป็นแต่สภาวะธรรมเกิดขึ้นเพราะเหตุ ลึ้นเพราะลึ้นแห่งเหตุ ดังแสดงในบาลีว่า

เย ธมมา เหตุปปรภา
เตส เหตุ คตาคโต
เตสญจ โย นิโรโธ จ
เอวาทิ มหาสมโณ

ธรรมเหล่าใด มีเหตุเป็นแดนเกิด
พระตถาคตตรัสเหตุแห่งธรรมเหล่านั้น
และตรัสความดับแห่งธรรมเหล่านั้น
พระมหาสมณะตรัสอย่างนี้

และแสดงความเกิดแห่งธรรมเนื่องกันเป็นสาย ดังแสดงความเกิดแห่งวิถิจิตว่า อาศัยอายตนะภายในมี จักขุเป็นต้น อายตนะภายนอกมีรูปเป็นต้น ประจวบกันเข้า เกิดวิญญาณ แต่นั้นเกิดสัมผัส เวทนา สัญญา สัญเจตนา ตณหา วิตถก วิจาร โดยลำดับ “ยงกิญจิ สมุทยธมมํ สพพนตํ นิโรธมมํ” สิ่งใดมีความเกิดขึ้นเป็น ธรรมตา สิ่งนั้นล้วนมีความดับเป็นธรรมตา ความคิดอ่านความเสวยเวทนาและอาการอย่างอื่น เป็นกิจแห่ง จิตและเจตสิก มีไช้แห่งอิตตา เพียงเท่านี้ก็มิใช่ ครั้นรับว่ามีจิต จิตด้วยคำว่า “จิตเต สงกิลิฏฺเฐ ทุกคคิ ปาฏิกงฺขา” เมื่อจิตเศร้าหมองจำห้วงทุกคิ “จิตเต อสงกิลิฏฺเฐ สุกคคิ ปาฏิกงฺขา” เมื่อจิตไม่เศร้าหมอง จำ ห้วงสุคคิ และรับรองปฏิสนธิจิตด้วยคำว่า “วิญญาณปจฺจยา นามรูป” นามรูปย่อมเกิดมี เพราะวิญญาณ เป็นปัจจัย และรับการเวียนเกิดเข้าด้วย ยากเพื่อจะทำความเข้าใจให้กระจ่าง เพราะอย่างนี้กระมัง บาลี บรรยายความแห่งบทอนัตตาในทางเป็นแต่สภาวะธรรม เป็นไปตามปัจจัยดังกล่าวแล้ว โดยนัยนี้บทว่าอนัตตา มีความตามพยัญชนะว่า มีไช้ตัว มีไช้ตน แยังตรงต่ออุปาทาน

เพื่อแก้ปัญหาความยุ่งยากอันเกิดจากการที่พระไตรปิฎกมีข้อความสองแบบขัดกัน คือ (๑) กล่าวว่า ภายในตัวคนเรา ไม่มีอิตตาที่จะไปสร้างภพใหม่ชาติใหม่อย่างที่เชื่อกันในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู วิญญาณมีความหมายแค่เพียงการรับรู้ (เช่นรับรู้ทางตาที่เรียกว่าจักขุวิญญาณ) และการเกิดขึ้นของวิญญาณก็ไม่มี อิสรระจากเหตุปัจจัย (กล่าวง่าย ๆ คือวิญญาณในทัศนะของพุทธศาสนาจะเกิดก็ต่อเมื่อมีเหตุปัจจัยทำให้เกิด ส่วนอาตมันของฝ่ายพราหมณ์-ฮินดูมีอยู่ตลอดเวลา) วิญญาณตามความหมายนี้ไม่มีคุณสมบัติที่จะจุติแล้ว ไปปฏิสนธิเป็นอะไรในชาติใหม่ได้ (๒) มนุษย์ประกอบด้วยกายกับจิต เมื่อตาย กายเท่านั้นที่ตาย จิตไม่ตาย ครอบงำที่จิตยังมีกิเลสอยู่ จิตนั้นจะไปสร้างชาติใหม่ภพใหม่จนกว่าจะบรรลุนิพพาน—ท่านพุทธทาสได้ เสนอแนวคิดเรื่อง “ภาษาคน-ภาษาธรรม” เพื่อแก้ปัญหาดังกล่าว ตามแนวคิดนี้ เวลาที่เราอ่าน พระไตรปิฎก ให้เตือนตัวเองอยู่เสมอว่า “บางตอนของพระไตรปิฎกสามารถเข้าใจตามตัวอักษรได้ แต่บาง ตอนจะเข้าใจตามตัวอักษรไม่ได้ ต้องตีความก่อน” เกณฑ์สำหรับแยกแยะข้อความแบบใดสามารถเข้าใจได้ ตามตัวอักษรก็คือ หากข้อความนั้นเกี่ยวข้องกับการดับทุกข์ในชีวิตนี้และเดี๋ยวนี้ ข้อความนั้นสามารถ เข้าใจตามตัวอักษรได้ทันที และข้อความประเภทนี้ท่านพุทธทาสกล่าวว่า เป็นข้อความที่น่าเสนอผ่านภาษา ธรรม ตัวอย่างของข้อความที่ว่านี้ก็เช่นพระพุทธรูปจะตรัสว่า “ฆ่าความโกรธได้เมื่อใดย่อมเป็นสุข” คุณสมบัติที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งของข้อความแบบนี้ก็คือ “เป็นข้อความที่กล่าวถึงสิ่งที่สามารถตรวจสอบ ได้” บางครั้งท่านพุทธทาสก็ใช้คำว่า “เป็นวิทยาศาสตร์” ในความหมายว่า ข้อความประเภทนี้ไม่ใช่เรื่องเพื่อ ผันเลือนลอย แต่สามารถทดสอบได้ว่าจริงหรือไม่เหมือนความรู้ทางวิทยาศาสตร์ ต่างเพียงสิ่งที่พุทธศาสนา สอนเป็นวิทยาศาสตร์ทางจิตเท่านั้น สำหรับข้อความประเภทที่ต้องตีความก่อนนั้นท่านพุทธทาสเรียกว่า ข้อความที่เขียนไว้ในรูปของภาษาคน ภาษาคนในที่นี้หมายถึงภาษาที่แปรสภาพของสิ่งที่ต้องการพูดซึ่งเป็น นามธรรมให้เป็นรูปธรรมหรือเป็นบุคคล ทั้งนี้ก็เพื่อให้คนฟังเข้าใจได้ง่ายขึ้น ตัวอย่างของข้อความประเภท ที่ว่านี้ก็เช่นตำนานว่าด้วยพรหมทูลอาราธนาให้พระพุทธรูปเจ้ากลับพระทัยที่จะแสดงธรรม เรื่องเล่าว่าเมื่อแรก ที่ตรัสรู้นั้นพระพุทธรูปทรงพิจารณาเห็นว่าธรรมที่ตรัสรู้นั้นลึกซึ้งยากแก่การเข้าใจ ทั้งยัง

เป็นสิ่งที่ทวนกระแสกิเลสของมนุษย์ คงไม่เป็นที่ต้องการของคนทั้งหลาย เมื่อทรงคิดเช่นนั้นก็ทรงเห็นต่อไปว่าไม่มีประโยชน์ที่จะเอาสิ่งที่ค้นพบไปบอกคนอื่น เพราะทำไปก็น่าจะเหนียวเปล่า ร้อนถึงสัทัมบดีพรหมต้องลงมาทูลขอให้ทรงทบทวนความคิดเสียใหม่ โดยพรหมได้กล่าววาทะคนเรานั้นจำแนกเป็นประเภทได้เหมือนบัวเหล่าต่างๆ ที่พื้นน้ำแล้วรอจะบานก็มีอยู่ คนประเภทนี้แม้จะมีไม่มาก แต่หากตัดสินใจไม่สอนใครเลย พวกเขาก็จะสูญเสียประโยชน์ ส่วนพวกที่เป็นเสมือนบัวใต้น้ำหากได้รับการสั่งสอนมากเข้าก็คงโผล่พ้นน้ำมาบานได้เช่นกัน ทรงยอมรับว่าที่พรหมกล่าวเช่นนั้นมิใช่เหตุผล จึงกลับพระทัยมาสอนคน ท่านพุทธทาสตีความว่าพรหมในที่นี้ไม่ควรเข้าใจตามตัวอักษร แต่ควรเข้าใจว่าหมายถึงจิตใจอีกด้านหนึ่งของพระองค์นั่นเอง จะเห็นว่า “จิตใจอีกด้านหนึ่ง” ของพระองค์ซึ่งเป็นนามธรรมนั้นได้รับการ “ปั้นแต่ง” ในเชิงวรรณคดีให้กลายเป็นบุคคลคือพรหมเพื่อให้ง่ายต่อการเข้าใจและได้บรรณาธิบายทางด้านวรรณคดี ดูเหมือนว่าสมเด็จพระเจ้าเองก็ยอมรับว่าเนื้อหาจำนวนมากในพระไตรปิฎกได้รับอิทธิพลด้านการประพันธ์เชิงวรรณคดีแบบที่กล่าวนี้ไม่น้อย (อย่างเช่นตำนานเรื่องแรกประสูติที่เสด็จดำเนินไปเจ็ดก้าวเป็นต้น) มีข้อที่น่าสังเกตว่า ท่านพุทธทาสเข้าใจว่าเนื้อหาที่แท้จริงของพุทธธรรมนั้นว่าด้วยการดับทุกข์ที่นี้และเดี๋ยวนี้เท่านั้น ความเข้าใจนี้ว่าไปแล้วก็ได้รับการสนับสนุนจากเรื่องวัตถุประสงค์ในการออกบรรพชาของเจ้าชายสิทธัตถะอยู่มาก เรื่องอื่นนอกเหนือจากนี้ท่านพุทธทาสถือว่าเป็นเปลือกที่งอกงามขึ้นเป็นธรรมชาติของศาสนาเมื่อผ่านยุคของพระศาสดาไปแล้ว เนื่องจากท่านพุทธทาสต้องการรักษาภาพลักษณ์ของพระพุทธศาสนาว่าเป็นระบบความคิดที่มีเหตุผลและตรวจสอบได้ไม่ต่างจากวิทยาศาสตร์ ท่านจึงเสนอให้เราถือว่าข้อความในพระไตรปิฎกส่วนที่ว่าด้วยการปฏิบัติเพื่อดับทุกข์ที่นี้และเดี๋ยวนี้เท่านั้นคือเนื้อหาแท้ๆของพุทธธรรม เรื่องอื่นๆที่ไม่เกี่ยวกับการปฏิบัติเพื่อดับทุกข์หากจะรักษาไว้ในฐานะส่วนหนึ่งของพุทธธรรมก็ต้องผ่านการตีความเสียก่อน การตีความนั้นก็คือการ “ถอดรหัส” ภาษาคนให้กลายเป็นภาษาธรรม

ความเชื่อเรื่องภพภูมิและการเวียนว่ายตายเกิดนั้นท่านพุทธทาสจัดให้อยู่ในส่วนของสิ่งที่ยกขึ้นทีหลังด้วยอิทธิพลของศาสนาอื่นเช่นศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ตลอดจนความเชื่อประจำท้องถิ่น และเป็นไปได้ที่การเกิดขึ้นของความเชื่อเหล่านี้มาจากความศรัทธาในพระพุทธรูป นึกเปรียบเทียบอย่างนี้ก็ได้ว่า บ้านเรานั้นมักมีตำนานเกี่ยวกับพุทธศาสนสถานที่ยังไปหาพระพุทธรูปอยู่ อย่างพุทธบาทที่สระบุรีที่มีการเขียนตำนานเล่าว่าพระพุทธรูปเสด็จจากอินเดียมาประทับรอยพระบาทไว้ที่นี้จริงๆ เป็นต้น สำหรับท่านพุทธทาสและสมเด็จพระเจ้า พระพุทธรูปทรงเป็นมหาบุรุษ ทรงเป็นมนุษย์จริงๆในประวัติศาสตร์ ที่เรายืนยันได้มีเพียงเท่านั้น ส่วนตำนานเรื่องการบำเพ็ญบารมีในชาติก่อนๆ ตลอดจนเรื่องอิทธิปาฏิหาริย์เช่นเสด็จไปสอนพระมารดาที่สวรรค์ เป็นต้นเป็นเรื่องแต่ง ท่านเองเรื่องพุทธบาทที่สระบุรี เรื่องแต่งเหล่านี้ท่านพุทธทาสและสมเด็จพระเจ้าเห็นว่าบางส่วนอาจพอตีความให้เข้ากับแกนกลางของพุทธศาสนาอันได้แก่การดับทุกข์ที่นี้และเดี๋ยวนี้ได้ ผ่านทางการแปลงจากภาษาคนให้เป็นภาษาธรรม แต่จำนวนหนึ่งไม่อาจตีความให้เข้าใจ ข้อความที่แปลงไม่ได้เหล่านี้เองคือส่วนที่ท่านพุทธทาสเห็นว่ามียุ่ราว ๔๐ % และสมควรตัดออกไปจากพระไตรปิฎก

ค. ความเชื่อเรื่องภพภูมิกับการดับทุกข์เกี่ยวข้องกันหรือไม่

นักวิชาการทางด้านพุทธศาสนาบางท่านเห็นว่านอกจากจะสอนเรื่องดับทุกข์ พุทธศาสนายังสอนเรื่องอื่นๆที่สำคัญอีกหลายเรื่องเช่นกรรม สำหรับท่านเหล่านี้ หากพิจารณาจากกรอบคำสอนเรื่องกรรม เป็นไปไม่ได้เลยที่เราจะตัดคำสอนเรื่องภพภูมิและการเวียนว่ายตายเกิดออกไปจากพระพุทธศาสนา บางท่านถึงกับ

กล่าวว่า “หากภพภูมิไม่มีจริง พุทธศาสนาก็จะยืนอยู่ไม่ได้” ผมเคยเรียนถามท่านที่กล่าวอย่างนี้ (บางท่านเป็นอาจารย์ของผมเอง—ซึ่งผมไม่ขอเอ่ยนามเพราะไม่จำเป็น) ว่าหมายความว่าอย่างไร ท่านก็อธิบายให้ฟังดังนี้

(๑) คำสอนเรื่องกรรมว่าไปแล้วก็คือคำสอนว่าด้วยความยุติธรรม ความยุติธรรมมีสองชนิด ชนิดแรกคือความยุติธรรมที่สังคมมนุษย์สร้างขึ้น ความยุติธรรมแบบนี้อาจให้ผลบกพร่องได้เนื่องจากเป็นสิ่งที่มนุษย์ซึ่งเป็นสิ่งที่ไม่สมบูรณ์สร้างขึ้นย่อมจะหวังว่ามันจะสมบูรณ์ไม่ได้ คนบางคนทำผิดกฎหมายแต่ไม่ติดคุกก็เพราะระบบยุติธรรมของเราไม่สมบูรณ์นั่นเอง ความยุติธรรมอีกแบบหนึ่งเป็นความยุติธรรมตามธรรมชาติ มนุษย์ไม่ได้สร้าง แต่มีคู่จักรวาลมาตลอดเวลา กฎแห่งกรรมคือตัวอย่างของความยุติธรรมแบบนี้ ความยุติธรรมตามธรรมชาตินี้ให้ผลสมบูรณ์แบบ คนดีต้องได้รับสิ่งดีตอบแทน คนชั่วก็ต้องได้รับสิ่งที่ชั่วตอบแทนเช่นกัน

(๒) การที่กฎแห่งกรรมจะให้ผลสมบูรณ์แบบนั้นต้องการความจริงอีกอย่างหนึ่งรองรับ ความจริงที่ว่านี่ก็คือ คนเราเมื่อตายไปแล้วจะต้องเกิดใหม่ในภพชาติใหม่ หากไม่มีความจริงอันนี้รองรับ กฎแห่งกรรมก็จะทำงานสมบูรณ์ไม่ได้ ยกตัวอย่างเช่น นายเขียวเป็นคนดี ทำดีตลอดชีวิต ส่วนนายแดงเป็นคนชั่ว ทำชั่วตลอดชีวิตเช่นกัน แต่ตลอดชีวิตนายเขียวกลับยากจน ส่วนนายแดงร่ำรวย นายเขียวมีชีวิตที่ฝืดเคือง ส่วนนายแดงมีชีวิตที่สุขสบาย แล้ววันหนึ่งสองคนก็ตายไปจากโลกนี้ หากไม่มีชาติหน้าก็หมายความว่าคนทำดีแล้วไม่ได้ดี และคนทำชั่วก็ไม่ได้ชั่ว และเราจะเห็นต่อไปว่าหากเป็นเช่นนั้นก็ไม่มีความหมายที่พุทธศาสนาจะไปชักชวนให้ใครมาทำความดี เพราะไม่มีหลักประกันว่าทำดีแล้วจะได้ดี แต่เพราะมีชาติหน้ารออยู่ เราจึงหวังได้ว่านายเขียวที่ทำดีชาตินี้จะต้องได้รับผลดีตอบแทนแน่นอนไม่ชาติใดก็ชาติหนึ่ง ส่วนนายแดงก็ต้องได้รับผลของกรรมชั่วตอบแทนอย่างแน่นอนไม่ชาติใดก็ชาติหนึ่งเช่นกัน สรุปคือถ้ามีชาติภพใหม่หลังตาย เราก็อธิบายเรื่องความยุติธรรมตามกฎแห่งกรรมได้ ถ้าไม่มีชาติภพใหม่ กฎแห่งกรรมก็ไม่มีความหมาย

แนวคิดเรื่องกฎแห่งกรรมและภพภูมิตามที่กล่าวข้างต้นเกี่ยวข้องกับอย่างแยกไม่ออกจากความเข้าใจว่าอะไรคือเนื้อหาของกฎแห่งกรรม ผมขอตั้งข้อสังเกตว่า การตีความกฎแห่งกรรมเกี่ยวข้องกับทัศนะทางจริยศาสตร์ที่สำคัญสองแบบ แบบแรกขอเรียกว่าทัศนะแบบ “ดีชั่วสิ้นสุดในตัวเอง” แบบที่สองขอเรียกว่าแบบ “ดีชั่วดูจากผลที่จะได้รับ” การตีความเรื่องกรรมและภพภูมิตามที่กล่าวข้างต้นตั้งอยู่บนแนวคิดแบบที่สอง ตามแนวคิดนี้คนสองคนคือนายเขียวและนายแดงทำตัวต่างกันทางจริยธรรมคือ

(๑) นายเขียวทำดี คือไม่คดโกงใครในการดำรงชีพ

(๒) นายแดงทำชั่ว คือคดโกงคนอื่นในการดำรงชีพ

ตามหลักการของพุทธศาสนา นายเขียวประกอบสัมมาอาชีวะ ซึ่งถือว่าเป็นความดี ส่วนนายแดงประกอบมิชฌาอาชีวะซึ่งเป็นความชั่ว แต่ที่ปรากฏแก่การรับรู้ของเรา ผลจากการกระทำดีและชั่วของคนทั้งสองให้ผลดังนี้

(๑) นายเขียวยากจน

(๒) นายแดงร่ำรวย

เมื่อเอาข้อความสองชุดนี้มาผสมกัน ก็จะได้ผลลัพธ์ดังนี้

(๑) นายเขียวทำดีแต่กลับยากจน

(๒) นายแดงทำชั่วแต่กลับร่ำรวย

ปรากฏการณ์ข้างต้นนี้ไม่เป็นไปตามกฎแห่งกรรมที่พระพุทธศาสนาสอนว่า

ยาทิลล์ วนเต พิช

คาทิลล์ ลภเต ผล

กถยานการี กถยาน

ปาปการี จ ปาปก

ที่แปลเป็นไทยว่า

บุคคลหว่านพืชชนิดใด

ย่อมได้รับผลชนิดนั้น

ผู้ทำความดีย่อมได้รับผลดี

ส่วนผู้ทำความชั่วย่อมได้รับผลชั่ว

ขอให้สังเกตว่าข้อความที่แสดงกฎแห่งกรรมข้างต้นนี้สะท้อนแนวคิดแบบ “ดีชั่วคู่ที่ผล” ก่อนข้างชัดเจน ตามที่กล่าวในข้อความนั้น (ซึ่งพระไตรปิฎก เล่มที่ ๑๕ ข้อที่ ๔๐๓ ระบุว่า เป็นของฤาษี ไม่ใช่ของพระพุทธเจ้าโดยตรง แต่พระพุทธเจ้าทรงรับรองว่าตรงตามที่พุทธศาสนาสอน) มีสองสิ่งที่ถูกกล่าวถึงโดยเกี่ยวโยงหากัน สิ่งแรกคือการกระทำ (เช่นปลูกต้นมะม่วง) สิ่งที่สองคือผลที่ได้จากการกระทำนั้น (ได้ผลมะม่วง) ในทำนองเดียวกัน เมื่อทำดี (ประกอบสัมมาชีพ) ก็ต้องได้รับผลของความดีนั้น (ในรูปของผลอย่างใดอย่างหนึ่ง) ความเข้าใจกฎแห่งกรรมแบบนี้ว่าไปแล้วก็พบมากในพระไตรปิฎก เช่นที่ตรัสไว้ในพระสูตรบางพระสูตรว่า คนที่ชอบทำปาณาติบาตตายไปแล้วจะเกิดเป็นคนอายุสั้นหรือไม่ก็สุขภาพไม่ดี จะเห็นว่าการกระทำความชั่วคือฆ่าสัตว์ส่งผลให้เกิดสภาพที่ไม่ดีคืออายุสั้นหรือสุขภาพไม่ดี ท่านเรียกผลที่เกิดจาก “กรรม” นี้ว่า “วิบาก” จะเห็นว่าแนวคิดเรื่องกรรมและวิบากของกรรมสนับสนุนความเข้าใจเรื่อง “ดีชั่วคู่ที่ผลที่จะเกิดขึ้น” ก่อนข้างชัดเจน

เมื่อเข้าใจเช่นนี้ ผู้ที่เชื่อในคติของกรรมแบบนี้ก็เห็นว่า เมื่อเกิดปรากฏการณ์ที่ไม่สอดคล้องกับกฎแห่งกรรม เช่นทำดีแต่ยากจน ทำชั่วแต่กลับร่ำรวย เราต้องหาทางอธิบายว่าปรากฏการณ์ดังกล่าวนี้เป็นเสมือน “หนังที่ยังไม่จบ” เป็นเพียงหนังที่เพิ่งเริ่มต้นฉายเท่านั้น เมื่อหนังฉายไปถึงตอนท้ายๆ เราจะเห็นได้เองว่าเป็นไปไม่ได้เลยที่กฎแห่งกรรมจะปล่อยให้คนทำดีมีชีวิตที่แร้นแค้นอย่างนั้นตลอดไป และเป็นไปไม่ได้อีกเช่นกันที่กฎแห่งกรรมจะปล่อยให้คนที่ทำชั่วเสวยสุขอยู่อย่างนั้นตลอดไป เมื่อดูหนังจบม้วน เราจะเห็นการทำงานที่ยุติธรรมของกฎแห่งกรรม ประเด็นอยู่ที่ว่า ทั้งหมดที่กล่าวมาจะต้องมีชาติหน้าสืบไปยาวนานเพียงพอที่จะช่วยให้หนังฉายได้จบม้วน จะเห็นว่าความเชื่อเรื่องกรรมแบบนี้เกี่ยวข้องอย่างแยกไม่ออกจากความเชื่อเรื่องภพภูมิ หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่ง ความเชื่อเรื่องภพภูมิเกิดขึ้นเพื่อใช้เป็นเครื่องมือสำหรับอธิบายความยุติธรรมของกฎแห่งกรรมในกรณีที่เราเห็นว่าคนบางคนทำดีแต่กลับไม่ได้ดี หรือทำชั่วแต่กลับไม่ได้ชั่ว ดังที่กล่าวเป็นตัวอย่างข้างต้น

แนวคิดเรื่อง “ดีชั่วสิ้นสุดในตัวเอง” นี้ในทางปรัชญาตะวันตกผู้ที่คือนักคิดสำคัญคนหนึ่งก็คืออดิที่ว่านี่คืออิมมานูเอล คานต์ ในทัศนะของนักปรัชญาท่านนี้ การกระทำที่ดีมีความหมายสิ้นสุดในตัวเองหมายความว่า การกระทำที่ดีก็คือการกระทำที่ดี ดีไม่จำเป็นต้องได้รับการรองรับด้วยผลตอบแทนที่ดี ขอให้พิจารณาตัวอย่างต่อไปนี้

(๑) นายคำยยืนอยู่ที่ป้ายรถเมล์ เห็นเด็กคนหนึ่งกำลังข้ามถนน มีรถยนต์คันหนึ่งวิ่งฝ่าไฟจราจรตรง

เข้าหาเด็กคนนั้น จับปล้น นายคำได้กระโดดออกไปกลางถนน ผลักเด็กคนนั้นกระเด็นไป ผลคือเด็กพลอดภัย แต่นายคำเสียชีวิต

(๒) นายแมวขับรถกลับบ้าน ระหว่างทางเห็นชายคนหนึ่งประสบอุบัติเหตุ เข้าใจว่าถูกรถเฉี่ยวชนแล้วหลบหนีไป ชายคนนั้นนอนอยู่ข้างถนน เลือดท่วมตัว นายแมวลงไปอุ้มชายคนนั้นขึ้นรถ พาไปโรงพยาบาล ปรากฏว่าชายคนนั้นพลอดภัย แพทย์กล่าวว่าหากมาช้าเขาอาจตายได้เพราะเสียเลือดมาก แต่การอุ้มอย่างไม่ถูกวิธีทำให้ประสาทไขสันหลังของชายคนนั้นขาด แก่ไขไม่ได้ ผลคือชายคนนั้นไม่ตาย แต่ก็เป็นอัมพาตตลอดชีวิต

การกระทำของชายสองคนนี้ค้านต์ถือว่าเป็นการกระทำที่ดี สำหรับคานต์ การกระทำที่ดีคือการกระทำที่เกิดจากเจตนาดี เจตนาดีคือเจตนาที่จะช่วยเหลือผู้อื่นโดยไม่หวังผลตอบแทน แต่การกระทำที่ดีของชายสองคนนี้ส่งผลไม่ดี นายคำตายเพราะทำดี ส่วนนายแมวทำให้ชายคนหนึ่งเป็นอัมพาตตลอดชีวิตเพราะความดีของตน ผลที่เป็นไปในทางที่ขัดแย้งกับการทำดีนี้คานต์เห็นว่าไม่มีผลต่อการทำดีของคนทั้งสอง พูดง่ายๆคือการที่เราทำดีแล้วเกิดผลเสียขึ้นในลักษณะใดลักษณะหนึ่งนั้นไม่มีผลลบล้างความดีที่เราได้ทำลงไป คนดีบางคนอาจยากจน พิกการ หรือตาย เพราะความดีของตน แต่ความยากจน พิกการ หรือตายก็ไม่มีผลลบล้างความดีนั้น สำหรับคานต์ ความดีแท้จะต้องดีเสมอไป ไม่ต้องดูผลที่จะเกิดขึ้น ไม่ต้องดูว่าคนทั้งหลายจะให้ความเห็นอย่างไร ถ้าการกระทำนั้นดีในความหมายว่าเกิดจากเจตนาดี การกระทำนั้นก็ดีเสร็จสรรพในตัว ผมเคยยกตัวอย่างให้นิสิตที่เรียนวิชาปรัชญากับผมเข้าใจแนวคิดของคานต์มากขึ้นว่า สมมติว่าวันหนึ่งผมกับเพื่อนเดินไปกินกาแฟด้วยกันแถวมาบุญครอง บนสะพานลอย ผมเห็นขอทานคนหนึ่งก้มหน้าหมอบอยู่ ข้างหน้าของเขามีถ้วยพลาสติกสำหรับใส่กาแฟวางอยู่ ในนั้นมีเหรียญเงินอยู่สองสามอัน ผมควักเงินเหรียญ ๑๐ บาทจากกระเป๋าหย่อนลงไปในถ้วยพลาสติกนั้น ชายคนนั้นได้ยื่นเสียงเหรียญก็พูดออกมาว่า “ขอบพระคุณครับ” เมื่อเดินทางมาได้ราวสิบกว่าก้าว เพื่อนก็พูดกับผมว่า “ให้ทำไม พวกนี้ขี้เกียจทำงาน มือไม้ก็ปกติ ไม่พิกการ ได้เงินแล้วก็เอาไปกินเหล้า” ผมบอกเพื่อนว่า “สงสาร ไม่มีอะไร” เมื่อกินกาแฟเสร็จ ขณะเดินกลับ เพื่อนชี้มือให้ผมดู ชายคนนั้นกำลังนั่งกินเหล้าอยู่ ข้างตัวมีขวดเหล้าวางอยู่จริงๆ ท่าทางกำลังเมา เพื่อนพูดว่า “เห็นมั๊ย” ผมตอบว่า “เห็นแล้ว” คำถามมีว่า ที่การกระทำของผมทำให้ชายคนนั้นมีเงินไปกินเหล้า มีผลลบล้างการทำความดีของผมหรือไม่—สำหรับคานต์ คำตอบคือไม่เลยทันทีที่ผมให้เงินเขาเพราะสงสาร ผมได้ทำความดีแล้ว และความดีนั้นจบสิ้นสมบูรณ์ในตัวแล้ว ส่วนการที่เงินของผมจะถูกใช้อย่างไรเป็นเรื่องของชายคนนั้น ไม่ว่าเขาจะเอาไปรักษาลูกที่กำลังป่วยหรือเอาไปกินเหล้า ทั้งหมดก็ไม่เกี่ยวกับความดีที่ผมได้ทำลงไป ดีก็คือดี—นี่คือแนวคิดของคานต์

ท่านพุทธทาสและสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอเจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนาภรณ์เป็นความดีแบบนี้ โปรดสังเกตว่ากรรมตามทัศนะนี้ไม่ต้องการการให้ผลแบบที่เข้าใจกันในแนวคิดแบบที่กล่าวข้างต้น พระพรหมคุณาภรณ์อธิบายไว้ในหนังสือ “พุทธธรรม” และ “นิติศาสตร์เชิงพุทธ” ของท่านว่า การให้ผลของกรรมตามทัศนะของพระพุทธศาสนานั้นสามารถตรวจสอบได้ทันที โดยท่านได้ลำดับกรรมและผลของกรรมดังนี้

(๑) เมื่อทำดี ก็เกิดผลของกรรมดีทันทีคือ “ได้ทำดี” ตรงกันข้าม เมื่อทำชั่ว ก็เกิดผลของกรรมชั่วทันทีคือ “ได้ทำชั่ว” กระบวนการของการให้ผลของกรรมจึงเสร็จสิ้นสมบูรณ์ทันทีที่เราทำดีหรือชั่วจบ ไม่ต้องรออะไรทั้งสิ้น

(๒) จะอย่างไรก็ตาม เนื่องจากผู้ที่ทำกรรมคือมนุษย์ และมนุษย์ทั้งหลายเมื่ออยู่ร่วมกันก็จะสร้าง

ระบบจริยธรรมแบบของมนุษย์ซ้อนขึ้นในระบบจริยธรรมของธรรมชาติ บางครั้งระบบจริยธรรมที่มนุษย์สร้างขึ้นนี้อาจบกพร่อง ส่งผลให้เกิดความเข้าใจว่ากฎแห่งกรรมไม่มี เราต้องแยกสองเรื่องนี้ออกจากกัน นิทานเรื่องหมาเห่าขโมยอาจใช้เป็นตัวอย่างอธิบายเรื่องนี้ได้ เรื่องมีว่า หมาตัวหนึ่งเป็นหมาดี คินหนึ่งมีขโมยเข้าบ้าน หมาเห่า เจ้าของบ้านรำคาญจึงตีหมา จะเห็นว่าหมานั้นทำดี แต่ผลที่ได้รับไม่ดี ตามคำอธิบายของพระพรหมคุณาภรณ์ เมื่อหมาตัวนั้นเห่า มันได้ทำดีแล้ว ผลที่มันได้รับในทางจริยธรรมจริงๆ คือได้ทำดี สิ่งนี้หมาได้ทันทีที่เห่าจบ แต่เนื่องจากเจ้านายไม่ทราบว่ามันไม่มันจึงเห่า จึงตี เจ้านายของมันเป็นคนมนุษย์ ปกติเขาก็จะให้รางวัลมันตามหลักจริยธรรมแบบมนุษย์ว่า “ควรตอบแทนความดีที่คนอื่นทำต่อเรา” หากเขามีข้อมูลครบถ้วน แต่เนื่องจากมนุษย์สามารถที่จะผิดพลาดได้เพราะเงื่อนไขต่างๆ ระบบจริยธรรมของมนุษย์จึงผิดพลาดได้ ดังนั้นการที่หมาถูกตีในนิทานนี้หากจะถือว่าแสดงว่าระบบจริยธรรมทำงานบกพร่อง (เนื่องจากอธิบายไม่ได้ว่าเหตุใดผู้ทำดีจึงไม่ได้รับผลดี) ระบบจริยธรรมนั้นก็เพียงส่วนที่มนุษย์สร้างขึ้นเท่านั้น ไม่เกี่ยวกับระบบจริยธรรมของธรรมชาติอันได้แก่กฎแห่งกรรม ตามกฎแห่งกรรมหมานั้นได้รับผลดีแล้วคือได้ทำดี หรือได้เป็นหมาดี เสริมสันสมบัติทันทีที่ทำความดีสำเร็จแล้ว

จากที่กล่าวมาข้างต้นเราจะเห็นว่าคำอธิบายเรื่องกรรมและระบบการทำงานของกรรมในพระไตรปิฎกมีอยู่สองแบบ แบบหนึ่งเห็นว่ากรรมทำงานเสริมสันสมบัติทันทีที่การกระทำที่มีค่าทางจริยธรรมไม่ว่าจะเป็นบวกหรือลบ (บวก=ดี, ลบ=ชั่ว) ได้ถูกกระทำจบสิ้นสมบูรณ์แล้ว ความเข้าใจกฎแห่งกรรมแบบนี้ไม่ต้องการความเชื่อเรื่องภพภูมิและการเกิดใหม่สำหรับเป็นเครื่องมืออธิบายการทำงานที่เที่ยงธรรมของกฎแห่งกรรม อีกแบบหนึ่งเห็นว่าการให้ผลของกรรมไม่ได้อยู่ในรูปของ “ผลของกรรมดีคือได้ทำดีหรือได้เป็นคนดี ส่วนผลของกรรมชั่วคือได้ทำชั่วหรือได้เป็นคนชั่ว” ผ่านนี้อ้างว่าหากเป็นเช่นนั้นเราก็ไม่มีแรงจูงใจที่จะต้องทำดี จริงที่ว่าเมื่อทำดีจบก็เป็นคนดี เรื่องนี้ใครๆก็ทราบ แต่ถ้าได้เป็นคนดีแล้วไม่มีอะไรตอบแทนเลยในแง่ของ “สิ่งที่ได้” เช่นทรัพย์ สุขภาพ สติปัญญา เป็นต้น ก็ไม่ทราบว่าเราจะทำดีไปเพื่ออะไร ผ่านนี้ยังอ้างด้วยว่าวิบากของกรรมตามที่ปรากฏในพระไตรปิฎกนั้นไม่ตรงกับที่ท่านพระพรหมคุณาภรณ์กล่าวตัวอย่างเช่นในพระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๔ มีข้อความกล่าวไว้ว่า

[๕๙๐] ดูกรมาณพ บุคคลบางคนในโลกนี้จะเป็นสตรีก็ตามบุรุษก็ตาม ย่อมไม่เป็นผู้ให้ข้าว น้ำ ผ้า ยาน ดอกไม้ ของหอม เครื่องลูบไล้ ที่นอน ที่อาศัย เครื่องตามประทีป แก่สมณะหรือพราหมณ์ เขาตายไป จะเข้าถึงอบาย ทุคติวินิบาต นรก เพราะกรรมนั้น อันเขาให้พรังพร้อม สมทานไว้อย่างนี้ หากตายไปไม่เข้าถึงอบาย ทุคติ วินิบาต นรก ถ้ามาเป็นมนุษย์ เกิด ณ ที่ใด ในภายหลัง จะเป็นคนมีโภคะน้อย ดูกรมาณพ ปฏิปทาเป็นไปเพื่อมีโภคะน้อยนี้ คือ ไม่ให้ข้าว น้ำ ผ้า ยาน ดอกไม้ ของหอม เครื่องลูบไล้ ที่นอน ที่อยู่อาศัย เครื่องตามประทีป แก่สมณะหรือพราหมณ์

[๕๙๑] ดูกรมาณพ บุคคลบางคนในโลกนี้จะเป็นสตรีก็ตามบุรุษก็ตาม ย่อมเป็นผู้ให้ข้าว น้ำ ผ้า ยาน ดอกไม้ ของหอม เครื่องลูบไล้ ที่นอน ที่อยู่อาศัย เครื่องตามประทีป แก่สมณะหรือพราหมณ์ เขาตายไป จะเข้าถึงสุคติ โลก สวรรค์เพราะกรรมนั้น อันเขาให้พรังพร้อม สมทานไว้อย่างนี้ หากตายไป ไม่เข้าถึงสุคติ โลก สวรรค์ ถ้ามาเป็นมนุษย์ เกิด ณ ที่ใด ในภายหลัง จะเป็นคนมีโภคะมาก ดูกรมาณพ ปฏิปทาเป็นไปเพื่อมีโภคะมากนี้ คือ ให้ข้าว น้ำ ผ้า ยาน ดอกไม้ ของหอม เครื่องลูบไล้ ที่นอน ที่อยู่อาศัย แก่สมณะหรือพราหมณ์

ตามพระสูตรข้างต้น การให้ทานแก่สมณะหรือพราหมณ์ส่งผลให้เกิดมาเป็นคนรวย ส่วนการไม่ให้ทาน

แก่สมณะพราหมณ์ส่งผลให้เกิดมาเป็นคนยากจน สำหรับฝ่ายที่เชื่อถือเรื่องกรรมในแนวนี้ เป็นไปได้ที่ผลของกรรมจะไม่เกิดในชาตินี้ และจากที่เราสังเกตเห็นนั้น น้อยนักที่กรรมจะให้ผลทันที เช่นคนยากจนที่ให้ทานเช่นใส่บาตรพระอยู่เสมอต้งที่พบทั่วไปในชนบทไทยก็ไม่ปรากฏว่าคนเหล่านี้จะ “มีโชคมาก” ในทางตรงกันข้าม คนที่มีโชคมากหลายคนในโลกเช่นเศรษฐีฝรั่งที่ไม่รู้จักพุทธศาสนาและร่ำรวยจากการค้าเงินระหว่างประเทศที่บางครั้งอาจกล่าวได้ว่าเป็นการทำทุจริตแต่ถูกกฎหมาย (เช่นการโจมตีค่าเงินของประเทศอื่น) คนเหล่านี้ก็ไม่ปรากฏว่าได้ให้ทานแก่สมณะพราหมณ์แต่อย่างใด ดังนั้นเพื่อคงไว้ซึ่งความน่าเชื่อถือของกฎแห่งกรรม เราจำเป็นต้องเชื่อในเรื่องภพภูมิและการตายแล้วเกิดใหม่ โดยทั่วไป ฝ่ายที่เชื่อในกรรมแบบนี้ (เช่นวัดพระธรรมกาย) จะอธิบายว่า เศรษฐีฝรั่งเหล่านั้นจะต้องเคยให้ทานมาในอดีตชาติ เป็นไปไม่ได้ที่ความรวยจะเกิดโดยปราศจากสาเหตุ ในทำนองเดียวกัน คนชนบทที่ยากจนนั้นก็สืบเนื่องมาจากการที่ในอดีตชาติคนเหล่านี้ไม่ได้ให้ทาน จะอย่างไรก็ตาม ในอนาคตชาติ พวกเขาจะร่ำรวยแน่นอน เพราะชาตินี้ได้ให้ทานนั่นเอง

ผมมีข้อสังเกตว่า ระหว่างแนวคิดเรื่องกรรมสองแบบนี้ แบบแรกคือแบบที่อธิบายการให้ผลของกรรมว่าเป็นกระบวนการที่จบสิ้นสมบูรณ์ทันทีที่เราทำกรรมเสร็จสิ้น ไม่ต้องรออะไรอีกแล้ว สอดคล้องกับหลักความคิดเรื่องการดับทุกข์มากกว่าแบบที่สอง ทั้งเป็นที่น่าสังเกตด้วยว่าท่านที่ถือว่าเป็นปราชญ์ทางพุทธศาสนาในบ้านเราที่สำคัญเช่นสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ท่านพุทธทาส และท่านพระพรหมคุณาภรณ์ (ซึ่งเป็นผู้ที่ศึกษาคัมภีร์พระพุทธศาสนาอย่างลึกซึ้ง) ล้วนสนับสนุนความเข้าใจเรื่องกรรมแบบแรกทั้งสิ้น เฉพาะท่านพระพรหมคุณาภรณ์นั้นเขียนไว้ในหนังสือ “พุทธธรรม” (หน้า ๒๐๓) ของท่านว่าการทำกรรมชนิด “ทำกรรมคืออะไรครั้งเดียว เช่นให้ทานครั้งหนึ่งก็มีผลมากมายไม่มีขอบเขต จะหวังเป็นอะไร ปรารถนาอะไร ก็ได้ก็เป็นอย่างนั้นหมด ซึ่งถ้าเน้นกันนักก็จะทำให้คนมุ่งแต่จะทำบุญกรรมแบบฝากเงินในธนาคารเฉยๆไปรอรับดอกเบี้ย หรือแบบคนเล่นลอตเตอรี่ที่ลงทุนที่หนึ่งหวังผลกำไรมหาศาล” เป็นการทำการที่ไม่ตรงกับหลักกรรมที่พระพุทธเจ้าทรงสอน เพื่อให้เข้าใจความแตกต่างระหว่างแนวคิดเรื่องกรรมสองแบบนี้ (ซึ่งเกี่ยวข้องกับการทำความเข้าใจเรื่องภพภูมิอันเป็นประเด็นหลักที่บทความนี้ต้องการศึกษาวิเคราะห์) ผมขออภิปรายให้เห็นความแตกต่างระหว่างแนวคิดสองแบบนี้ดังนี้

(๑) หลายสิบปีก่อน นักวิชาการทางด้านพุทธศาสนาชาวตะวันตกคนหนึ่งชื่อ เมลพอร์ต อี. สปิโรได้เข้าไปศึกษาสภาพสังคมพุทธในประเทศพม่าเพื่อดูว่าชาวพุทธพม่ามีความคิดเกี่ยวกับเรื่องจริยธรรมอย่างไร การศึกษาจริยธรรมทางศาสนาที่แสดงออกผ่านวิถีชีวิตของผู้คนในสังคมต่างๆนี้เป็นแขนงหนึ่งของวิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา ผู้ศึกษาจะเป็นนักสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา สปิโรผู้ศึกษาเรื่องนี้เป็นเป็นนักสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา ในทัศนะของนักวิชาการแขนงนี้ จริยธรรมในคัมภีร์ศาสนาเป็นอย่างหนึ่ง ส่วนจริยธรรมในศาสนานั้นตามที่ผู้นับถือศาสนานั้นๆปฏิบัติในสังคมของพวกเขาเป็นอีกเรื่องหนึ่ง และสองเรื่องนี้ไม่จำเป็นต้องสอดคล้องกัน สปิโรเลือกเข้าไปเก็บข้อมูลภาคสนามในหมู่บ้านแห่งหนึ่งของพม่า ผลจากการศึกษาเขาได้ตีพิมพ์เป็นหนังสือชื่อ “Buddhism and Society” ซึ่งต่อมาก็กลายเป็นหนังสือที่มีชื่อเสียง สปิโรได้ตั้งข้อสังเกตว่าจริยธรรมหรือพุทธศาสนาที่เขาพบในหมู่บ้านชาวพุทธพม่านี้แบ่งเป็นสองแบบ และสำหรับเขา สองแบบนี้ต่างกันมาก และดำเนินไปอย่างเป็นเส้นขนานต่อกัน (คือไม่มีทางบรรจบกัน แปลว่าคนคนหนึ่งจะต้องเลือกเอาอย่างใดอย่างหนึ่งเท่านั้น) เขาเรียกจริยธรรมหรือพุทธศาสนาแบบแรกว่า “Nibbanic Buddhism” และเรียกจริยธรรมหรือพุทธศาสนาแบบที่สองว่า “Kammic Buddhism” สปิโร

ตั้งข้อสังเกตเพิ่มเติมว่า ผู้ที่ถือจริยธรรมหรือพุทธศาสนาแบบแรกมักเป็นพระสงฆ์ ในขณะที่ชาวบ้านจะนับถือแบบที่สอง

(๒) พุทธศาสนาแบบแรกที่เรียกว่า Nibbanic Buddhism (ซึ่งอาจแปลว่าพุทธศาสนาแบบเน้นการเข้าถึงนิพพาน) ถือว่าอุดมคติสูงสุดในชีวิตของชาวพุทธก็คือการบรรลุนิพพาน เนื่องจากนิพพานอยู่ “นอก” สังสารวัฏ ดังนั้นผู้ประสงค์จะเข้าถึงนิพพานต้องพยายาม “ขัดเกลาคตนเอง” ทั้งจากบุญและบาป การทำความดีตามทัศนะของพุทธศาสนาแบบนี้พิจารณาจากอาการข้างนอกอาจดูไม่ต่างจากที่สอนกันในพุทธศาสนาแบบที่สอง แต่หากพิจารณาที่ภายในจะเห็นว่าต่างกันชนิดเป็นคนละเรื่องเลย สมมติว่าคุณยายคนหนึ่งใส่บาตรพระในตอนเช้าทุกวัน การใส่บาตรพระนี้เป็นบุญกิริยาวัตถุประการหนึ่ง แต่ถ้าคุณยายถือพุทธศาสนาแบบแรกนี้ ในขณะที่ใส่บาตร คุณยายจะเข้าใจว่าการใส่บาตรนั้นก็เพื่อขัดเกลาคตนจากความตระหนี่ ความคั่นๆ เช่นการไม่ถือโทษคนที่ทำร้ายก็มีวัตถุประสงค์อย่างเดียวกันนี้ การไม่ถือโทษเขาก็เพื่อฝึกเอาชนะความโกรธของตน สรุปคือการทำความดีตามทัศนะของพุทธศาสนาแบบมุ่งไปหานิพพานนี้ไม่หวังผลตอบแทนจะในรูปแบบใดก็ตามแต่ แต่มีวัตถุประสงค์เพื่อใช้การทำความดีนั้นขัดเกลากิเลสตนให้เบาบางลงตลอดจนไม่มีในที่สุด นิพพานนั้นก็คือสภาพจิตใจที่ปราศจากกิเลส

(๓) พุทธศาสนาแบบที่สองที่เรียกว่า Kammic Buddhism (ซึ่งอาจแปลว่าพุทธศาสนาแบบเน้นการทำความดีเพื่อเสวยสุขในสังสารวัฏ) ไม่ถือว่านิพพานเป็นอุดมคติสูงสุดของชีวิต แต่เห็นว่าในสังสารวัฏมีสิ่งดีๆ อยู่มากมายเช่นสวรรค์ การทำความดีจะช่วยให้เราเข้าถึงสิ่งดีๆ เหล่านี้ เมื่อเห็นเช่นนั้น ผู้ที่เชื่อพุทธศาสนาแบบนี้ก็จะไม่สนใจทำความดีเพื่อขัดเกลากิเลสอย่างที่กล่าวข้างต้น แต่จะทำบุญเพื่อให้ผลของบุญนั้นนำไปเกิดในสวรรค์ ดังที่กล่าวข้างต้น คนสองคนทำความดีอย่างเดียวกันเช่นใส่บาตรพระ แต่ก็อาจมีวัตถุประสงค์ภายในใจที่แตกต่างกันได้ สุดแต่ว่าใครจะเชื่อถือในพุทธศาสนาแบบแรกหรือแบบที่สอง อาจมีคุณยายอีกคนหนึ่งอยู่ข้างบ้านคุณยายคนที่กล่าวถึงข้างต้น คุณยายคนที่สองนี้ก็ใส่บาตรทุกเช้าเหมือนกัน แต่เวลาใส่บาตรก็ตั้งความปรารถนาว่าด้วยผลบุญนี้ขอให้ดิฉันได้ไปเกิดเป็นนางฟ้าในสวรรค์หลังจากตายไปแล้ว

(๔) สิ่งที่สโรภกล่าวถึงนี้อันที่จริงก็เป็นลักษณะประการหนึ่งของสังคมพุทธไทย และผมเองเชื่อว่าชาวพุทธลาว ลังกา เขมร เป็นต้นก็คงไม่ต่างจากนี้ สำนักพุทธศาสนาที่สอนพุทธศาสนาแบบแรกในบ้านเราที่ชัดเจนก็คือสำนักของท่านพุทธทาส ส่วนสำนักที่สอนพุทธศาสนาแบบที่สองที่ชัดเจนมากก็คือวัดพระธรรมกาย (ผมกำลังกล่าวถึงวัดพระธรรมกาย คลองสี่ ปทุมธานี ไม่ได้กล่าวถึงสำนักธรรมกายโดยรวม) ท่านพุทธทาสนั้นกล่าวชัดเจนว่าการทำความดีตามหลักพุทธศาสนาเน้นที่การขัดเกลาคตนให้สะอาด และสำหรับท่าน การสอนจริยธรรมในพุทธศาสนาแบบเน้นหนักไปที่การเชิญชวนชาวบ้านให้ทำบุญอย่างที่วัดพระธรรมกายทำนั้นไม่ตรงกับเจตนารมณ์ดั้งเดิมของพุทธศาสนา ข้อวิจารณ์ของท่านพุทธทาสนี้ผมค่อนข้างเห็นด้วย หากเราจะนึกย้อนกลับไปทบทวนว่า ก่อนที่จะเสด็จออกบวชนั้นพระพุทธเจ้าทรงเป็นโอรสกษัตริย์ มีชีวิตอันเต็มไปด้วยความสุขสบายนานา อาจกล่าวได้ว่าสิ่งที่พระพุทธเจ้าในสมัยที่เป็นเจ้าชายประสพอยู่นั้นก็คือสิ่งที่ทางวัดพระธรรมกายเห็นว่าเป็นสิ่งดี จึงเชิญชวนให้ผู้ที่มายังวัดหมั่นทำบุญเพื่อที่จะได้เกิดมารวย สวย หล่อ สุขภาพดี ในชาติต่อไป จะเห็นว่าพุทธศาสนาแบบท่านพุทธทาสนั้นชี้ว่าพระพุทธองค์เสด็จหนีจากสิ่งหนึ่งที่อาจรวมเรียกว่า “โลกียสุข” แต่สิ่งที่ทรงหนีมานั้นวัดพระธรรมกายกลับสอนว่าเป็นสิ่งดี ที่กล่าวมานี้ไม่ได้หมายความว่าวัดพระธรรมกายสอนผิด ในพระไตรปิฎกนั้นมีพระสูตร

จำนวนมากที่สนับสนุนคำสอนของวัดพระธรรมกาย ดังนั้นจะกล่าวหาว่าทางวัดสอนสิ่งที่ไม่ใช่ในพระไตรปิฎกไม่ได้ จะอย่างไรก็ตาม ถ้าเรายอมรับอย่างที่เคยปรายกันมาตั้งแต่ต้นของบทความนี้ว่า เนื้อหาของพระไตรปิฎกไม่จำเป็นจะต้องเป็นสิ่งที่พระพุทธเจ้าได้ทรงสอนเอาไว้จริงๆ เราก็อาจตีความว่า แม้สิ่งที่ทางวัดพระธรรมกายสอนจะมีในพระไตรปิฎก แต่นั่นก็อาจเป็นส่วนที่เพิ่มเติมที่หลังโดยคณาจารย์รุ่นหลังจะโดยเชื่ออย่างสุจริตใจว่านี่ตรงตามพระพุทธประสงค์หรือเพราะรู้พุทธศาสนาไม่พอก็ตามแต่ วิธีง่ายๆ ตรงไปตรงมาสำหรับตรวจสอบว่าระหว่างสิ่งที่ท่านพุทธทาสสอนและที่วัดพระธรรมกายสอน อย่างไหนจะตรงต่อเจตนารมณ์ของพระพุทธองค์ในการออกบวรพาที่สุกก็คือลองถามคำถามเหล่านี้ดูเช่น

—จริงไหมที่มีข้อความในพระไตรปิฎกกล่าวว่าทำบุญให้ทานแล้วจะเกิดมารวย

—ตอบได้เลยว่าจริง มีพระสูตรจำนวนมากเขียนไว้อย่างนั้น และเขียนด้วยว่าพระพุทธองค์เป็นผู้ตรัสข้อความที่ว่านั้นเอาไว้ด้วยพระองค์เอง

—ถามต่อว่า เราจะรวยไปทำไม ความรวยเป็นสิ่งดีตามทัศนะของพระพุทธองค์จริงหรือ หากดีจริงทำไมจึงทรงหนีออกมาจากราชวังเพื่อแสวงหาโมกขธรรมเช่นนั้น เป็นเรื่องตลกโปกฮาที่สุดแล้วหากเราเชื่อว่าควรทำบุญในชาตินี้ให้มากๆ เพื่อเกิดชาติหน้าแล้วจะรวย หรือไม่ก็รวยในชาตินี้แหละ หากเป็นเช่นนั้นก็แปลว่า ความพยายามของพระพุทธเจ้าทั้งหมดที่ทรงอุทิศให้แก่การแสวงหาโมกขธรรมกลับจบลงที่การแสวงหาวิธีที่จะเกิดมารวย สวยหล่อ สุขภาพดี มีบริวารมาก เป็นต้น เราจะยอมรับข้อสรุปนี้ได้หรือ

จะเห็นว่า หากลองตั้งคำถามอย่างที่ผมลองตั้งดูตามที่เห็นข้างต้น พุทธศาสนาแบบเน้นการทำบุญจะอธิบายให้เข้ากับวัตถุประสงค์ดั้งเดิมของพระพุทธองค์ได้ยาก และเนื่องจากแนวคิดเรื่องภพภูมิเกิดขึ้นเพื่อใช้เป็นเครื่องมืออธิบายการทำงานของกฎแห่งกรรมแบบที่ถือว่าดีชั่วคู่กันที่ผลซึ่งเป็นรากฐานของพุทธศาสนาแบบเน้นทำบุญ แนวคิดเรื่องภพภูมิก็ยากที่จะอธิบายว่าเกี่ยวข้องกับวัตถุประสงค์ดั้งเดิมของพุทธศาสนาด้วย เราอย่าลืมว่าทรงประสงค์จะหาทางดับทุกข์ ไม่ได้ประสงค์จะเสด็จออกบวรพาเพื่อแสวงหาความรู้เกี่ยวกับชาติภพ

ง. เราชาวพุทธควรเข้าใจเรื่องภพภูมิอย่างไร

คำถามข้างต้นนี้จะว่าตอบยากก็ยาก จะว่าตอบง่ายก็ง่าย ทั้งหมดขึ้นอยู่กับว่าเราจะเข้าใจและยอมรับว่าสิ่งที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกและคัมภีร์อื่นๆคืออะไร ที่ผมเริ่มต้นด้วยคัมภีร์ก็เพราะว่า ความคิดความเชื่อต่างๆของมนุษย์เรานั้นถูกบันทึกลงผ่านภาษา ภาษาก็คือสื่อที่คนคนหนึ่งใช้เพื่อบอกคนอื่นคนหนึ่งว่าอะไรคือสิ่งที่เขาคิดอยู่ในใจ เราเชื่อกันว่าพระพุทธเจ้าทรงพบความจริงบางอย่างผ่านการตรัสรู้ เมื่อประสงค์จะให้คนอื่นทราบถึงนั้นก็ต้องทรงใช้ภาษา พระไตรปิฎกก็คือบันทึกทางประวัติศาสตร์ที่บอกเราว่าพระพุทธองค์ได้สอนอะไรเอาไว้บ้าง ผมคิดว่าเมื่อกล่าวถึงพระพุทธเจ้า เราควรเตือนตนเองว่าพระพุทธเจ้ามีอยู่สองแบบ แบบแรกคือพระพุทธเจ้าที่เป็นพระองค์จริง แบบที่สองก็คือพระพุทธเจ้าตามที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธเจ้าแบบแรกนั้นอยู่พ้นวิสัยของเราที่เป็นคนในปัจจุบันที่จะล่วงรู้ได้ว่าทรงคิดอะไรและสอนอะไรบ้างที่เราพอรู้ได้ก็คือพระพุทธเจ้าตามที่ปรากฏในคัมภีร์ พระพุทธเจ้าสองแบบนี้อาจตรงกันหรือไม่ก็ได้ อันนี้ไม่มีผู้ใดทราบ เมื่อไม่ทราบ วิธีที่ดีที่สุดก็คือเมื่อกล่าวถึงพระพุทธเจ้า ขอให้เข้าใจว่าเรากำลังพูดถึงพระพุทธเจ้าตามที่ปรากฏในคัมภีร์

จากประสบการณ์ส่วนตัวในการศึกษาคัมภีร์ของฝ่ายเถรวาทและฝ่ายมหายาน ผมพบว่าพระพุทธเจ้า

ตามที่ปรากฏในพระไตรปิฎกของสองนิกายนี้บางครั้งก็ตรัสขัดแย้งกัน ยกตัวอย่างเช่น พระพุทธเจ้าตามที่ปรากฏในพระไตรปิฎกของนิกายเถรวาทจะไม่ได้ถือมั่งสวัริติ แต่พระพุทธเจ้าตามที่ปรากฏในพระไตรปิฎกของนิกายมหายานทรงยืนยันแข็งขันว่าเป็นไปไม่ได้เลยที่จะเสวยเนื้อสัตว์ อย่างว่าแต่พระองค์เลย ชาวพุทธมหายานไม่ว่าจะเป็นชาวบ้านหรือนักพรตล้วนไม่ได้รับอนุญาตให้บริโภคเนื้อสัตว์ได้เลย ผมยังจำเหตุผลที่พระพุทธเจ้าของฝ่ายมหายานตรัสไว้ใน “ลังกาวตารสูตร” ได้ดี พระองค์ตรัสว่า “หากชาวพุทธมหายานได้รับอนุญาตให้บริโภคเนื้อสัตว์ได้ การอนุญาตนั้นจะทำลายทุกสิ่งที่เราสอนมาตลอดชีวิตของเราลงอย่างสิ้นเชิง” แน่่อนครับว่า เราสงสัยได้ว่าระหว่างพระพุทธเจ้าที่ทรงถือมั่งสวัริติกับที่ไม่ได้ทรงถือ พระองค์ไหนกันแน่ที่ตรงกับพระองค์จริง แต่ความสงสัยนี้ก็สักแต่สงสัยกันได้ แต่ไม่มีทางรู้คำตอบ การที่เราไม่มีทางรู้คำตอบเช่นนี้ไม่ว่าเราชาวพุทธจะชอบหรือไม่ชอบ—แต่ที่สุดเราก็ต้องยอมรับ

ปัญหาที่น่าคิดไปกว่านั้นก็คือ ไม่เพียงแต่พระพุทธเจ้าตามที่ปรากฏในคัมภีร์ของสองนิกายนี้ที่บางครั้งก็สอนไม่ตรงกัน แม้ในพระไตรปิฎกของนิกายเถรวาทเราเอง เราก็พบว่าพระพุทธเจ้าอยู่สองพระองค์ที่คิดและสอนไม่เหมือนกัน การศึกษาพุทธศาสนาอย่างจารีตตามที่ได้ดำเนินการโดยคณะสงฆ์ในบ้านเราไม่ค่อยมีการหยิบยกประเด็นที่กล่าวมานี้ขึ้นมาพิจารณาศึกษาอย่างจริงจัง แม้ว่าในอดีตพระสงฆ์ผู้ใหญ่ระดับสมเด็จพระสังฆราชเจ้า อย่างสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ซึ่งเป็นพระประมุขของสังฆมณฑลจะหยิบยกเรื่องดังกล่าวนี้ขึ้นมาศึกษาวิเคราะห์ไว้ในงานนิพนธ์ของพระองค์เป็นการนำทางเอาไว้แล้วก็ตาม ที่ร้ายไปกว่านั้น ผมได้ยินพระสงฆ์และอุบาสกอุบาสิกาในสำนักเรียนที่สอนพระพุทธศาสนาแบบที่สอง (Kammic Buddhism) เช่นสำนักวัดพระธรรมกาย กล่าววิจารณ์สมเด็จพระสังฆราชเจ้าในข้อเรียน (ที่ผมเป็นผู้บรรยาย) ว่าสมเด็จพระสังฆราชเจ้าจะเป็นมิชานธิฏฐิกชน ท่านพุทธทาสและท่านพระพรหมคุณาภรณ์ก็ถูกวิจารณ์ในทำนองเดียวกันนี้ (แต่ท่านพุทธทาสถูกวิจารณ์มากกว่า พอๆ กับสมเด็จพระสังฆราช) คำวิจารณ์เหล่านี้ผมคิดว่ามีเหตุผลหากเรายอมรับพุทธศาสนาแบบที่สอง และการวิจารณ์กันไปมาเช่นนี้ (ฝ่ายท่านพระพรหมคุณาภรณ์ก็วิจารณ์สำนักธรรมกายเช่นกัน) เป็นเรื่องที่ต้องเกิด เพราะเรามีพระพุทธเจ้าที่สอนต่างกันพระไตรปิฎกชุดเดียวกัน ฝ่ายหนึ่งเชื่อตามพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่ง ส่วนอีกฝ่ายหนึ่งเชื่อตามพระพุทธเจ้าอีกพระองค์หนึ่ง ผลก็ย่อมเป็นดังที่เห็นนี้

ระหว่างชาวพุทธที่นับถือพุทธศาสนาสองแบบ ดูเหมือนจะมีเฉพาะชาวพุทธที่ถือพุทธศาสนาแบบแรกเท่านั้นที่เห็นว่า ความขัดแย้งในพระไตรปิฎกสมควรได้รับการสะสาง ผมไม่ค่อยเห็นชาวพุทธที่ถือพุทธศาสนาแบบที่สองที่สนใจและเห็นว่าเรื่องนี้สมควรจะมีการศึกษาอย่างจริงจัง ยกตัวอย่างเช่น ครั้งหนึ่งในการบรรยายแก่นักศึกษาปริญญาโทของสำนักวัดพระธรรมกาย เราอภิปรายกันเกี่ยวกับสถานภาพของพระพุทธเจ้าว่าทรงเป็นมนุษย์ธรรมดาหรือทรงเป็นมากกว่านั้น ชาวธรรมกายนั้นได้รับการอบรมมาเพื่อให้เชื่อว่าพระพุทธรูปไม่ใช่มนุษย์ธรรมดา ท่านเหล่านี้เชื่อว่าพระพุทธเจ้าเสด็จดำเนินไปได้เจ็ดก้าวเมื่อแรกประสูติจริงๆ วันนั้นท่านรูปหนึ่งกล่าวว่า ท่านเชื่อว่าพระพุทธเจ้าทรงมีพระพุทธรูปลักษณะที่เป็นมหานุรุษ ๓๒ ประการตามที่คัมภีร์ระบุเอาไว้จริงๆ (คือทรงมีพระลักษณะต่างจากสมาชิกของ human species โดยทั่วไป) ผมเรียนถามท่านว่าทำไมท่านจึงเชื่อเช่นนั้น ท่านตอบว่า “ก็เพราะได้ทรงบำเพ็ญบารมีมามากกว่าใครทั้งหมดในโลก การมีกายมหานุรุษตามที่กล่าวเป็นผลมาจากการบำเพ็ญบารมีตามที่กล่าว” ชาวธรรมกายนั้นได้รับการอบรมมาให้เชื่อว่าการบำเพ็ญบารมีของพระพุทธเจ้าผ่านพระชาติต่างๆตามที่ปรากฏในชาดกต่างๆเป็นจริงตามนั้น ผมถามท่านว่า “พระพุทธเจ้าของเรานั้นปรีณพพานเมื่อมีพระชนม์ชีพ

ได้ ๘๐ ปี ซึ่งถือได้ว่าไม่มากนัก และก่อนจะปรินิพพานก็ทรงอาพาธอย่างหนัก ก่อนหน้านั้นก็ปรากฏว่า ทรงมีสุขภาพไม่ค่อยดี ทำไมพระองค์ซึ่งบำเพ็ญบารมีมามากขนาดนั้นจึงมีอายุสั้นกว่าพระสาวกของพระองค์เช่นพระมหากัสสปะ ทั้งที่ว่าโดยการบำเพ็ญบารมี ท่านเหล่านี้ต้องบำเพ็ญน้อยกว่าพระพุทธเจ้า อย่างแน่นอน ไม่ต้องกล่าวถึงพระสาวกในสมัยพุทธกาลก็ได้ ท่านปัญญานันทมุนีตอนมรณภาพอายุก็ มากกว่าพระพุทธเจ้า ชาวบ้านบางคนต่างประเทศ ไม่ได้นับถือพุทธศาสนาเสียด้วยซ้ำ จำนวนไม่น้อยตาย เมื่ออายุ ๑๐๐ กว่าปี เรื่องนี้จะอธิบายอย่างไร” ปรากฏว่าห้องเรียนวันนั้นเงียบ ไม่มีคำตอบเกี่ยวกับ เรื่องนี้ ความเงียบนี้อาจแปลความหมายได้หลายอย่าง และอย่างหนึ่งที่เราสามารถแปลความหมายได้ก็คือ—ไม่อยากจะคิดต่อ เพราะคิดไม่ออก หรือไม่สิ่งนั้นก็รบกวนความเชื่อลึกๆของเราเอง เราจึงบังคับให้พ้นไปจากความคิด

ศาสนาตามความเข้าใจของคนที่นับถือศาสนาเป็นเรื่องของความเชื่อที่ไม่ต้องการพิสูจน์ และเท่าที่เป็นอยู่เวลานี้แม้วิทยาศาสตร์ได้รับการยอมรับว่าเป็นระบบความรู้ที่มีเหตุผลน่าเชื่อถือที่สุด แต่วิทยาศาสตร์ก็ไม่รู้จะทำให้ผู้ที่นับถือศาสนาอย่างฝังหัวเปลี่ยนความคิดได้ สมเด็จพระญาณสังวร ปุทธทาสโน้น เป็นบุคคลที่ตามความคิดของผมพยายามจะทำให้พุทธศาสนาหลุดออกมาจากความเป็นศาสนาในความหมายของความเชื่อชนิดฝังหัวตามที่กล่าวมาแล้วนั้น ในบางวัน ผมเองก็เคยคิดว่า เรานับถือพระพุทธเจ้าใช่ไหม คำตอบคือใช่ สิ่งที่เราจะสนใจลึกซึ้งและเป็นประโยชน์ต่อมนุษยชาติใช่ไหม สำหรับผม คำตอบคือใช่ ผมนั้นเรียนมาทางปรัชญาและเวลานี้ก็สอนปรัชญาอยู่ ทำให้ได้เห็นตัวอย่างความคิดของมนุษย์หลากหลายรูปแบบ สิ่งที่เราจะสนใจลึกซึ้ง (ตามที่ผมเชื่อว่าเป็นสิ่งที่ทรงสอนจริงๆ) ลึกซึ้งและเป็นประโยชน์แก่มนุษยชาติโดยรวมไปแบบหนึ่ง ซึ่งหาไม่พบในระบบความคิดทางปรัชญาอื่นๆ ในฐานะที่เป็นชาวพุทธ ผมคิดว่าเรามีหน้าที่ที่จะช่วยนำเอาความคิดที่ลึกซึ้งของพระพุทธเจ้าที่นำไปให้ชาวโลกได้ทราบ แน่แน่นอนว่า ชาวโลกจะไม่สนใจพระพุทธศาสนาเลยหากเขาารู้สึกว่าเรื่องราวเกี่ยวกับพระพุทธเจ้าที่เราเอาไปเล่าให้เขาฟังนั้นดูเป็นเรื่อง “ตลก” หรือ “เพ้อฝัน” สมเด็จพระญาณสังวร ปุทธทาสโน้น เห็นตรงกันว่า ภาพของพระพุทธเจ้าที่เราจะนำไปเสนอชาวโลก โดยเฉพาะชาวโลกชนิดที่เป็นปราชญ์ หรือ คนมีความคิด จะต้องเป็นภาพของมนุษย์ธรรมดา ไม่มีความจำเป็นที่จะต้องนำเสนอภาพของพระองค์ในฐานะผู้วิเศษ จะโดยเพราะเป็นพระเจ้าเสียเอง หรือผู้ที่พระเจ้าเลือก หรือผู้วิเศษในลักษณะอื่นใดก็ตามแต่

ทำไมเราจึงควรเสนอภาพของพระองค์ในฐานะที่เป็นมนุษย์ธรรมดา—ก็เพราะพระองค์ประสงค์จะให้ เป็นเช่นนั้น พระสาวกที่ทำหน้าที่รวบรวมคำสอนของพระองค์ในระยะแรกๆก็ประสงค์จะให้เป็นอย่างนั้น ต่อเมื่อผ่านช่วงเวลานั้นมาหลายร้อยปีหรืออาจเป็นพันปี ชาวพุทธรุ่นหลังที่ไม่เข้าใจเจตนารมณ์ดั้งเดิมของพุทธศาสนาต่างหากที่ได้เพิ่มเติมเรื่องราวต่างๆเกี่ยวกับพระองค์ที่ทำให้พระองค์ดูจะไม่ใช่มนุษย์เพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ ศาสตราจารย์ริส เดวิดส์ ผู้แปลคัมภีร์ที่มิกนิกายเป็นภาษาอังกฤษเขียนไว้ในคำนำของบทแปล “มหาปทานสูตร” ซึ่งมีเนื้อหาส่วนหนึ่งว่าด้วยมหาบุรุษลักษณะของพระพุทธองค์โดยตั้งคำถามว่า “พระพุทธองค์จะทรงทราบไหมว่าหลังจากที่ปรินิพพานแล้วจะมีคนแต่งตำนานให้พระองค์มีลักษณะผิดไปจากมนุษย์ทั่วไปเช่นนั้น” ศาสตราจารย์ท่านนี้ตอบว่า “ไม่น่าจะทรงทราบ” แปลว่าปราชญ์ทางคัมภีร์พุทธศาสนาชาวอังกฤษท่านนี้เห็นว่า พระพุทธเจ้าทรงเป็นมนุษย์ธรรมดา แต่ถูกทำให้เป็นมากกว่ามนุษย์ธรรมดาโดยศาสนิกชนคนหนึ่งซึ่งเชื่อว่าการทำเช่นนั้นจะช่วยเพิ่มความศรัทธาแก่คนทั้งหลาย สมเด็จพระญาณสังวร ปุทธทาสโน้นว่าความคิดของคนโบราณเช่นนั้นเราอาจพอจะเข้าใจได้หากคิดว่าเป็นกระแสความคิดที่เกิดขึ้นใน

ท่ามกลางบุคคลสมัยที่เรื่องอิทธิปาฏิหาริย์ช่วยดึงดูดความสนใจของคนได้มาก แต่หากจะคิดว่าพระพุทธองค์เองตามที่ปรากฏในพระไตรปิฎกได้ทรงย้าเป็นนักหนาว่าพุทธศาสนาไม่สนใจเรื่องอิทธิปาฏิหาริย์ ก็ชวนให้เกิดคำถามว่า พระคันถรจนายกรยี่ที่แต่งเรื่องให้พระองค์เป็นอะไรที่เกินไปกว่าคนธรรมดาคนนั้นไม่ได้อ่านสิ่งที่พระพุทธองค์ตรัสเตือนเอาไว้เหล่านี้เลยหรือ—สำหรับผม ไม่น่าเป็นไปได้

คัมภีร์ศาสนานั้นแม้จะมีบางส่วนที่เป็นตำนาน แต่ก็มีส่วนที่เป็นประวัติศาสตร์ ส่วนที่เป็นประวัติศาสตร์เกี่ยวกับพระพุทธองค์นั้นเป็นสิ่งที่คงทนต่อการพิสูจน์และเถียงไม่ได้ แม้โดยคนที่เชื่อพระพุทธศาสนาแบบที่สอง ตัวอย่างของข้อมูลทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับพระพุทธองค์ก็เช่น ทรงมีพระชนม์ชีพ ๘๐ ปี ในคำถามที่ผมเรียนถามพระนักศึกษาวัดพระธรรมกายตลอดจนอุบาสิกและอุบาสิกาที่ร่วมเรียนอยู่ในห้องเรียนเดียวกันวันนั้น ผมได้ยกเอาข้อมูลทางประวัติศาสตร์ว่าด้วยอายุขัยของพระพุทธองค์มาตั้งเป็นประเด็น จะเห็นว่า เมื่อปะทะกับข้อมูลทางประวัติศาสตร์ที่เถียงไม่ได้เช่นนี้ ความเชื่อเกี่ยวกับตำนานการบำเพ็ญบารมีของพระองค์ก็สั่นคลอนไป นี่แปลว่า เมื่อใดก็ตามที่ประวัติศาสตร์กับตำนานขัดแย้งกัน มนุษย์ทุกคนจะมีแนวโน้มที่จะรับว่าข้อมูลทางประวัติศาสตร์มีน้ำหนักมากกว่า แม้ว่าคนผู้นั้นจะนับถือศาสนาอย่างใดที่เชื่อในเรื่องปาฏิหาริย์ก็ตาม ที่เป็นเช่นนั้นก็เพราะข้อมูลทางประวัติศาสตร์เป็นความจริงที่ทางปรัชญาเรียกว่า “objective truth” อันหมายถึงความจริงที่วางอยู่ต่อหน้าของมหาชน แล้วทุกคนก็รู้เห็นร่วมกันได้ ส่วนตำนานไม่อาจให้ความจริงแบบนี้ได้ ตำนานจึงอ่อนอำนาจกว่าข้อมูลทางประวัติศาสตร์ด้วยประการฉะนี้

เมื่อเรามีข้อมูลเกี่ยวกับพระพุทธเจ้าและสิ่งที่ทรงสอนและทรงเป็นแตกต่างกันเป็นสองแบบในพระไตรปิฎก ตามความเห็นของผม เราย่อมมีภารกิจในการวินิจฉัยว่าอะไรระหว่างสองแบบนี้ที่จะเป็น “objective truth” มากกว่ากัน เรื่องภพภูมินั้นตรวจสอบไม่ได้ด้วยอายตนะ ไม่เคยมีใครเห็นนรกและสวรรค์ ไม่เคยมีใครเห็นเทวดา พรหม เปรต อสุรกาย ถามว่าเมื่อเป็นเช่นนี้เราควรเข้าใจหรือนำเอาตัวเราในฐานะที่เป็นชาวพุทธเข้าไปเกี่ยวข้องกับเรื่องเหล่านี้อย่างไร เรื่องนี้ตอบยาก แต่ผมคิดว่าเราสมควรช่วยกันตอบ ผมเคยได้ยินบางท่านเสนอว่า เราเข้าใจว่าเรื่องเหล่านี้เป็นเนื้อหาส่วนที่เป็น “วรรณคดี” (literature/fiction) ของพระพุทธศาสนาได้ไหม ตามข้อเสนอนี้ เวลาเราอ่านวรรณคดี เราไม่ควรสนใจที่จะตรวจสอบว่า สิ่งที่ปรากฏในวรรณคดีมีจริงหรือไม่ เพราะนั่นไม่ใช่ประเด็นสำคัญในการอ่านวรรณคดี หากมีแต่สงสัยเช่นนั้น เช่นสงสัยว่ามีด้วยหรือสิ่งที่เรียกว่า “ม้ามังกร” เวลาอ่าน “พระอภัยมณี” การอ่านวรรณคดีก็สิ้นรส ผมเห็นด้วยกับข้อเสนอนี้ และเห็นว่าข้อเสนอนี้ใช้ได้ดีมากเวลาอ่านเนื้อหาของพระไตรปิฎกส่วนที่ดูเป็นเรื่องแต่งหรือวรรณคดีมากมายเช่นชาดก ในชาดกนั้น บางพระชาติพระพุทธเจ้าทรงเกิดเป็นสัตว์เดรัจฉานเช่นกระต่าย กระต่ายและเพื่อนสัตว์ในท้องเรื่องพูดจากันเหมือนมนุษย์ (ใช้ภาษาบาลีซึ่งเป็นภาษาโบราณของอินเดียเสียด้วย) ไม่ต่างจากที่ปรากฏในนิทานอีสป บางคนอาจเคยตั้งคำถามว่า “สัตว์พูดได้ด้วยหรือ” คำถามนี้จะไม่เกิดหากเราเข้าใจว่ากำลังอ่านวรรณคดี แต่สิ่งหนึ่งที่เรารู้โดยยอมรับก็คือ หากคิดที่กำลังอ่านวรรณคดี สิ่งที่ปรากฏในเรื่องก็ไม่เคยมีจริงในประวัติศาสตร์ของโลกใบนี้ ไม่มีกระต่ายโพธิสัตว์ ไม่มีพระเทมีย์ ไม่มีพระเวสสันดร ไม่มีพระมหาชนก ทั้งหมดเป็นตัวละครในเรื่องแต่ง ไม่ต่างจากที่โลกนี้ไม่เคยมี Mickey Mouse หรือ Superman ที่เราเห็นในจอภาพยนตร์

การที่ตัวละครสำคัญในเรื่องเล่าทางศาสนาไม่มีอยู่จริงในโลกแห่งความเป็นจริงนี้ในทัศนะของนักปรัชญาศาสนาบางคนเช่นพอล ริเคอร์เห็นว่าไม่เป็นปัญหา เพราะคัมภีร์ศาสนานั้นเป็นวรรณกรรมประเภท

หนึ่ง “วรรณกรรม” (literary work) แต่ละประเภทย่อมมี “ความจริง” (truth) แตกต่างกัน เช่น วรรณกรรมทางด้านวิทยาศาสตร์ที่กล่าวถึงหรือว่าด้วยความจริงประเภทหนึ่งที่เรียกว่าความจริงเชิงประจักษ์ (empirical truth) ยกตัวอย่างเช่นในหนังสือเรื่อง “*The Origin of Species*” และ “*The Descent of Man*” ของชาร์ลส์ ดาร์วิน ซึ่งเป็นวรรณกรรมทางด้านวิทยาศาสตร์ มีข้อความหนึ่งกล่าวว่า “มนุษย์ตามที่ปรากฏอยู่เวลานี้ครั้งหนึ่งนานมาแล้วไม่ได้มีลักษณะเช่นนี้ บรรพบุรุษของเราแตกต่างจากเรา ต่อมาได้เกิดการวิวัฒนาการขึ้น ส่งผลให้ลักษณะของมนุษย์ผิดแผกไปจากเดิมหลายแบบ และแบบที่เหมาะสมแก่การอยู่รอดก็ได้รับการเลือกสรรโดยธรรมชาติสืบเนื่องมาจนเป็นเราอย่างที่เป็นอยู่เวลานี้” สิ่งที่ดาร์วินต้องการยืนยันจากข้อความดังกล่าวนี้ก็คือ มีเหตุการณ์ตามที่บรรยายเกิดขึ้นจริงๆ ในโลก ตามทัศนะของริเคอร์ เวลาอ่านคัมภีร์ศาสนา เราไม่ควรอ่านเพื่อหาความจริงเชิงประจักษ์แบบเดียวกับที่อ่านวรรณกรรมทางวิทยาศาสตร์ ยกตัวอย่างเช่น ชาวพุทธเวลาอ่านทศชาติชาดกที่กล่าวว่า “ก่อนที่จะได้ตรัสรู้ พระพุทธเจ้าได้เกิดเป็นพระโอรสองค์เพื่อบำเพ็ญศบารมีจำนวน ๑๐ ชาติ และชาติสุดท้ายทรงเกิดเป็นพระเวสสันดร” ข้อความดังกล่าวนี้ไม่ได้กล่าวถึงข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์ เวลาที่อ่าน เราไม่ควรเชื่อตามนั้นว่าเคยมีพระโอรสองค์เช่นพระเวสสันดรเกิดขึ้นในโลกจริงๆ เวลาอ่านชาดก เราควรอ่านเสมือนอ่าน “เรื่องแต่ง” หรือ “นิยาย” พระเวสสันดรในทศชาติชาดกก็เหมือนพระอภัยมณีในเรื่อง “*พระอภัยมณี*” ของสุนทรภู่ จะอย่างไรก็ตาม เนื่องจากคัมภีร์ศาสนาแม้จะเป็นเรื่องแต่ง แต่ก็มีวัตถุประสงค์คนละอย่างกับเรื่องแต่งทั่วไปที่เน้นประโยชน์หรือรสทางด้านวรรณคดีที่ไม่เกี่ยวข้องหรือเกี่ยวข้องบ้างก็ไม่มากกับศีลธรรม ความจริงในคัมภีร์ศาสนาจึงมีลักษณะเฉพาะ ความจริงที่ว่่านนี้คือ “การเป็นแรงบันดาลใจในทางจริยธรรม” เมื่ออ่านพระไตรปิฎก เราไม่จำเป็นต้องตั้งคำถามว่า “จริงหรือที่พระพุทธเจ้าทรงเทศนาแก่เทวดา เทวดามีจริงหรือหากมี ทำไมไม่มีใครในปัจจุบันเคยเห็นเลย” เพราะความจริงในคัมภีร์พระไตรปิฎกไม่ใช่ความจริงเชิงประจักษ์ สิ่งที่เราควรทำคืออ่านพระไตรปิฎกเหมือนที่อ่านงานวรรณกรรมเช่นอ่านเรื่อง “*Lord of the Rings*” งานวรรณกรรมที่อ่านแล้วช่วยยกจิตใจของเราให้สูงขึ้นและประณีตขึ้น พระไตรปิฎกก็ควรอ่านในแง่เดียวกันนั้น ถ้าอ่านอย่างนี้ เราก็จะไม่มีปัญหาเรื่องราหูอมจันทร์และอาทิตย์ที่ปรากฏในพระไตรปิฎก เพราะสาระไม่ได้อยู่ที่ว่ามีราหูจริงหรือ แต่สาระอยู่ที่ “บทเรียนทางศีลธรรม” ที่เราจะพึงซึมซับได้จากเรื่องดังกล่าว

ทฤษฎีความจริงของคัมภีร์ศาสนาตามที่ริเคอร์เสนอนี้ค่อนข้างเข้ากันได้ดีกับแนวคิดของสมเด็จเจ้าและท่านพุทธทาสในแง่ที่ว่า ปรัชญาทางพุทธศาสนาทั้งสองท่านนี้เห็นว่า เนื้อหาของพระไตรปิฎกและคัมภีร์อื่นๆ เช่นอรรถกถาที่ตรวจสอบด้วยอายตนะไม่ได้ ไม่สมเหตุสมผล สมควรได้รับการแปลงให้เป็นเรื่องทางวรรณคดีไป จะอย่างไรก็ตาม เนื่องจากศาสนาโดยทั่วไปนั้นมีอิทธิพลที่ลึกซึ้งต่อชีวิตมนุษย์ คนจำนวนมากพร้อมสละชีวิตของตนเพื่อศาสนา บางคนศาสนาเป็นสิ่งเดียวที่มีความหมายต่อเขา เพราะชีวิตล้มเหลวหรือไม่ก็ประสบเคราะห์กรรมอันหนักหน่วง มีเพียงศาสนาเท่านั้นที่ช่วยขจัดโลมใจให้ยังสามารถมีชีวิตอยู่ต่อไปได้สำหรับคนประเภทนี้ สวรรค์ต้องมีจริง พระเจ้าต้องมีจริง นิพพานต้องมีจริง จะบอกว่าสิ่งเหล่านี้เป็นเพียงเรื่องแต่งไม่ได้ แม้ในคนที่ชีวิตไม่ได้ประสบเคราะห์กรรมมากมายขนาดนั้น หากแต่เป็นคนธรรมดา ตื่นเช้าก็ทำบุญใส่บาตร ก่อนนอนก็ไหว้พระสวดมนต์ มีลูกก็อยากให้ลูกบวชเป็นพระ คนเหล่านี้อาจถามได้ว่า ตกลงกิจกรรมทางศาสนาที่กล่าวมาทั้งหมดเป็นเพียงการเล่นละครเท่านั้นหรือ นี่คือนิยามที่แนวคิดแบบของสมเด็จเจ้าและท่านพุทธทาสประสบและเป็นปัญหาที่ผมนึกว่าใหญ่มาก

จะอย่างไรก็ตาม พระพุทธเจ้าตามที่ผมรู้สึกนั้นทรงเป็นพระศาสดาที่มีเอกลักษณ์พิเศษ คือวิธีคิดหลักๆของพระองค์ไม่ต่างจากวิธีคิดทางวิทยาศาสตร์ในความหมายว่า (๑) เราต้องถามก่อนว่าเรื่องนั้นเป็นความรู้หรือความเชื่อ (๒) สิ่งที่เราชาวพุทธควรให้น้ำหนักมากที่สุดคือความรู้ เพราะความรู้คือสิ่งที่จะช่วยแก้ปัญหาในชีวิตของเราได้จริง ในบางสถานการณ์ความเชื่ออาจช่วยผ่อนคลายนปัญหาได้บ้าง แต่ท้ายที่สุดเราต้องใช้ความรู้เท่านั้นในการขจัดปัญหา ดูเหมือนจะทรงทราบล่วงหน้าว่าในอนาคตอาจมีคน “เพิ่มเติม” บางสิ่งบางอย่างลงไปในพระไตรปิฎกแล้วอ้างว่าพระองค์ทรงเป็นเจ้าของความคิดนี้เอง จึงทรงให้หลักการในการตรวจสอบว่าอะไรน่าจะเป็นสิ่งที่ตรัสสอน ส่วนอะไรเป็นสิ่งที่เพิ่มเติมหรือแปลกลบหลวมเข้ามา หลักการที่ว่านั้นคือ “อะไรก็ตามแต่ที่ไม่เกี่ยวข้องกับการดับทุกข์ในชีวิตที่นี้และเดี๋ยวนี้ สิ่งนั้นไม่ได้สอน คนอื่นเพิ่มเติมเข้ามา” และเพื่อให้ชาวพุทธมีความกล้าหาญที่จะตรวจสอบคำสอนในพระพุทธศาสนา ก็ได้ตรัส “หลักกาลามสูตร” เพื่อให้เราได้ใช้เป็นคู่มือ หลักกาลามสูตรบางข้อนั้นกล่าวว่า “อย่าเพิ่งเชื่อว่าสิ่งนั้นจริงเพียงเพราะว่ามีบัณฑิตอยู่ในคัมภีร์” และ “อย่าเพิ่งเชื่อว่าเรื่องนั้นจริงเพราะครูของเราเป็นผู้กล่าวเรื่องนี้” พิจารณาจากหลักการสำคัญๆที่พระพุทธองค์ทรงให้ไว้เหล่านี้ ผมคิดว่าชาวพุทธควรเป็นผู้ที่กล้าหาญที่จะคิดและสงสัยอย่างมีเหตุผล วันหนึ่ง ผมเดินทางไปที่วัดพระธรรมกายเพื่อบรรยายตามปกติ แต่ไม่สามารถไปยังอาคารเรียนได้ เพราะวันนั้นทางวัดมีงานใหญ่ (และไม่มีใครแจ้งผมล่วงหน้า) มีสาธุชนเดินทางมาร่วมงานจำนวนมาก หลายหมื่นคนหรืออาจเป็นแสน และตอนนั้นเป็นช่วงที่พวกเขากำลังจะกลับออกมาจากวัด การจราจรจึงติดขัดมาก รถของผมเมื่อหลงเข้าไปในวัดแล้วก็ถูกต้อนไปตามทางเส้นทางที่ทางวัดจัดไว้ ไม่สามารถไปยังห้องเรียน หรือรถกลับ ผมใช้เวลาเกือบสองชั่วโมงจึงหาทางออกมาจากวัดได้ ขณะขับรถกลับบ้าน ภาพคนเรือนแสนที่ไปชุมนุมอยู่ในวัดก็ผ่านเข้ามาในความคิด ตอนนั้นผมเกิดถามตัวเองในใจว่า “คนเหล่านี้มาเพื่อทำบุญ พวกเขาถูกทำให้เชื่อว่าเมื่อทำบุญแล้วจะมีชีวิตที่ดีขึ้น หากไม่ทันในชาตินี้ก็จะชาติต่อไป จะเกิดอะไรขึ้นหากไม่มีชาติหน้า ไม่มีผลบุญ สิ่งของคนเหล่านี้ทำลงไปก็สูญเปล่าอย่างนั้นหรือ...” คำถามนี้ผมคิดว่าเราชาวพุทธสมควรถาม เพราะพระศาสดาของเราท่านชักชวนให้พวกเราถาม การอุทิศชีวิตให้แก่อะไรสักอย่างนั้นเป็นเรื่องสำคัญ เพราะหากอุทิศชีวิตให้แก่สิ่งที่ไม่เป็นอย่างที่เราคิด ชีวิตของเราที่เสียหาย ใน “กาลามสูตร” นั้นพระพุทธองค์ตรัสย้ำด้วยซ้ำไปว่า สิ่งที่เราชาวพุทธควรตั้งเป็นคำถามอยู่เสมอก็คือ ที่เราทำอยู่นี้อธิบายได้ด้วยเหตุผลหรือไม่ หากอธิบายได้ก็แปลว่าเราเดินมาถูกทางแล้ว และความดีที่ทำอย่างคำนี้นั้นมาตามทางที่ถูกต้องแล้วนี่จะให้ผลดีเสมอ *ไม่ว่าจะมีชาติหน้าหรือไม่ก็ตาม* ในพระสูตรนั้น พระพุทธองค์ตรัสว่าความดีที่ถูกต้องและอธิบายได้นั้นเมื่อทำลงไปแล้วต่อไปไม่มีชาติหน้าก็ยังเกิดประโยชน์อยู่เช่นเดิม เพราะได้ช่วยให้เราลดความทุกข์ในชีวิตลงได้ และหากว่ามีชาติหน้าที่ยิ่งดีใหญ่ เพราะความดีเช่นนั้นย่อมจะส่งผลให้เราไปเกิดในสุคติอย่างแน่นอน

ผมเคยได้ยินท่านที่เชื่อว่าภพภูมิมีจริงกล่าวว่า หากไม่มีภพภูมิ เราจะอธิบายได้อย่างไรหากมีบางคนพยายามปฏิบัติเพื่อพ้นทุกข์แล้วยังไม่พ้นสنيในชาตินี้ การปฏิบัติเพื่อดับทุกข์อาจเรียกได้ว่าเป็นการประกอบกรรมอย่างหนึ่ง ที่พระพุทธเจ้าทรงเรียกว่า “กรรมไม่ดำไม่ขาว” กรรมชนิดนี้ก็เหมือนกรรมอื่นๆ คือ หากกระบวนการยังไม่สิ้นสุดยุติก็ต้องมีชาติใหม่ภพใหม่เพื่อรองรับให้กระบวนการที่เหลือสิ้นสุด ข้ออนุมานนี้ผมยอมรับว่ามีเหตุผล แต่ก็ไม่ได้แปลว่า คำสอนเรื่องการดับทุกข์ของพุทธศาสนาจะคลอนแคลน ถ้ากล่าวถึงชีวิตมนุษย์โดยจำกัดอยู่เฉพาะชาตินี้เท่านั้น ผมมีข้อสังเกตอย่างหนึ่งว่า “ชีวิต” นั้นพระพุทธองค์ทรงนิยามจากการเปิดอายตนะขึ้นรับรู้สิ่งต่างๆ ในแต่ละวันนั้นจะมีช่วงเวลาอยู่ช่วงหนึ่งที่เรารื่นและ

รับรู้ความเป็นไปของโลก จากนั้นก็จะล่วงเข้าสู่ช่วงเวลาที่สองอันเป็นช่วงที่เรานอนหลับ เมื่อเราหลับ โลกก็หายไป เมื่อตื่นนอนอีกครั้งหนึ่งในตอนเช้า เราจึงรู้ว่าโลกมีอยู่ สมมติว่าวันหนึ่งเราหลับไปแล้วไม่ตื่นขึ้นมาอีกเลย โลกของเราที่ไม่มีอีกต่อไป จะมีก็แต่โลกของคนอื่นที่ยังตื่นอยู่ พิจารณาจากแง่นี้ โลกของใครก็ของคนนั้น และโลกของแต่ละคนก็เกิดเป็นครั้งๆ เริ่มจากตื่นนอนไปจนหลับ โลกย่อยๆ ในแต่ละวันนี้ถูกเชื่อมร้อยด้วยความทรงจำ เราจึงรู้สึกว่ามีโลกที่ต่อเนื่องจากเกิดไปจนตายเป็นเวลาหลายสิบปี จากพระพุทธพจน์เรื่องโลกคือการรับรู้นี้ เราพูดถึงสิ่งที่มีอยู่ในขณะที่เราหลับไม่ได้—เพราะสภาพที่เวลานั้นคือ “ความไม่มีอะไร” (nothingness) สำหรับผู้ที่กำลังหลับอยู่นั้น—เราอาจจินตนาการการย้อนหลังเมื่อตื่นขึ้นมาแล้วว่าตอนที่หลับอยู่เราจะเป็นอย่างไรบ้างนะ บางคนอาจตั้งกล้องถ่ายวิดีโอถ่ายตอนที่กำลังอยู่ในสภาพหลับเอาไว้ และเมื่อตื่นขึ้นมาก็เอามาเปิดดู สิ่งที่เราจะเห็นในภาพก็คือร่างของเราที่นอนนิ่งอยู่ไม่ต่างจากท่อนไม้ไร้ชีวิต ร่างของเราในสภาพเช่นนั้นก็จะแปรสภาพไปเป็น “object” อันหนึ่งในโลกโดยมีเราที่กำลังมองดูร่างของตนเอง กำลังเล่นบทบาทเป็น “subject” สมมติว่าวันหนึ่งเราตั้งกล้องวิดีโอไว้เช่นที่กล่าว แต่รุ่งเช้าเราไม่ตื่นขึ้นมาอีกเลย โลกทั้งโลกของเราก็หายไป ร่างของเราที่นอนอยู่ก็กลายเป็น object ให้คนอื่นรับรู้ต่อไป สรุปว่าเรามีโลกของเราเอง โลกนี้ปรากฏเมื่อเราอยู่ในสภาพที่ตื่นอยู่ ความตายนั้นคือการหลับแล้วไม่ตื่น ความตายก็คือจุดจบของโลกส่วนตัวของเราแต่ละคน ท่านนาการขุนปราชญ์ของฝ่ายมหายานท่านหนึ่งกล่าวว่าชีวิตนั้นว่าไปแล้วก็คือความฝัน การตื่นขึ้นมาในแต่ละเช้าแล้วใช้ชีวิตไปจนกระทั่งหลับนั้นคือความฝันในทัศนะของท่านเพราะสิ่งที่ปรากฏในการรับรู้ของเราจะดำรงอยู่ชั่วเวลาที่เรตื่นอยู่เท่านั้น สิ่งเหล่านี้ไม่ได้มีความจริงยั่งยืนอะไร และเป็นไปได้ที่บางวันเมื่อเราหลับไปแล้วไม่ตื่นอีก สิ่งเหล่านี้ก็จะหายไปหรือดับไปชั่วนิรันดร์ คนบางคนเมื่อตื่นอยู่อาจอิมเมจว่าตนเป็นมหาเศรษฐีแสนล้าน ทรัพย์สินจำนวนแสนล้านนั้นในทัศนะของท่านนาการขุนก็เป็นแค่ความฝัน เพราะโอกาสที่วันใดวันหนึ่งเจ้าของทรัพย์สินนั้นหลับแล้วไม่ตื่นอีกเลยสามารถเกิดได้เสมอ เมื่อเกิด ทรัพย์สินนั้นก็ละลายหายไปจากชีวิตของเขาหมด

สิ่งที่ผมอยากพูดจากข้อมูลที่กล่าวข้างต้นคือ เราแต่ละคนมีโลกอยู่โลกหนึ่ง และโลกที่ว่านี้เราแต่ละคนจะเล่นบทบาทเป็นตัวเอก เราเป็นศูนย์กลางของโลกส่วนตัวนี้ เราพยายามบงการให้สิ่งต่างๆ เป็นอย่างที่เราต้องการ แต่เนื่องจากเป็นไปไม่ได้ที่เราจะบงการอย่างนั้นได้ ความปรารถนาที่ไม่ได้รับการตอบสนองจึงก่อให้เกิดความทุกข์ พระพุทธเจ้าทรงชี้ให้เราสนใจทุกข์ที่กำลังปรากฏอยู่นี้ เพราะอะไร—เพราะมันคือของจริงที่กำลังเผาผลาญชีวิตเราอยู่ ผมยอมรับว่า อาจเป็นไปไม่ได้ที่เมื่อเราหลับยาวแล้วไม่ตื่นที่เรียกว่าตายแล้วในโลกนี้ เราอาจไปตื่นในอีกโลกหนึ่ง แต่นั่นก็เป็นเพียงจินตนาการที่อาจเป็นไปได้หรือเป็นไปไม่ได้—เราไม่มีทางทราบ แต่เนื่องจากพระบรมศาสดาของเราตรัสเตือนว่าให้สนใจทุกข์ที่กำลังเผาผลาญชีวิตอยู่ที่นี่และเดี๋ยวนี้ เพราะมันคือความจริงที่เราจะได้รู้ได้ชัดๆ อย่างไม่ต้องสงสัยอะไรอีกแล้ว ชีวิตของเราที่ควรอุทิศให้แก่อะไรนี้มากกว่าเรื่องสวรรค์หรือแม้แต่นิพพานชนิดที่จะไปพบหลังจากตายแล้ว เพราะสิ่งหลังนี้ไม่มีความชัดเจนแน่นอนอย่างเรื่องแรก ดังนั้น เราแต่ละคนก็มีการฝึกในการดูแลชีวิตของตนและจัดการความทุกข์ที่เกิดขึ้นตามที่สามารถทำได้ ใครลดทุกข์ได้มากก็มีสุขมาก ใครทำได้น้อยก็มีสุขน้อย วันหนึ่งเราทุกคนก็อาจหลับยาวแล้วไม่ตื่น ไม่มีอะไรที่ต้องคิดว่าหลังจากตายแล้วเราจะเกิดหรือไม่เกิด เพราะไม่มีทางที่เราจะรู้ และอะไรที่เราไม่รู้ไม่ได้พระพุทธเจ้าก็ตรัสสอนว่าไม่ต้องไปสนใจมัน ท่านที่เชื่อว่าชาติหน้ามีจริงมักถามว่า “หากชาติหน้าไม่มี ก็ไม่มีความยุติธรรม เพราะคนที่พยายามดับทุกข์แต่ยังดับไม่ได้เมื่อตายไปแล้วก็เท่ากับคนที่ไม่เคยพยายามอย่างนั้นเลย” คำถามนี้กำลังกล่าวถึงความยุติธรรมในโลกหลังความตาย ซึ่งอยู่พ้นการรับรู้

และการควบคุมของเรา ถ้าใช้ความยุติธรรมในโลกหลังความตายเป็นเกณฑ์วัด เราก็ต้องยอมรับว่าการไม่มีชาติหน้านั้นคือความไม่ยุติธรรม แต่ความยุติธรรมที่ผมพูดถึงเป็นความยุติธรรมในโลกขณะที่เรายังอยู่ คนที่พยายามดับทุกข์เท่าที่จะทำได้ นั่นคือให้ดับทุกข์ไม่ได้ก็ต้องถือว่าเป็นคนใช้ชีวิตได้อย่างมีค่ากว่าคนที่ไม่ยอมทำอะไรเลย

คิดถึงขบวนรถไฟขบวนหนึ่งก็ได้ครับ ขบวนไฟมีผู้โดยสารอยู่เป็นจำนวนมาก ในนั้นมีหลวงพ่อกับชายชี่เมาอยู่คนหนึ่ง รถไฟขบวนนี้กำลังวิ่งไปตามรางที่ขาดข้างหน้า อีกราวสองหรือสามชั่วโมงรถไฟทั้งขบวนก็จะไปถึงที่หมายคือเหวลึก รถไฟหยุดไม่ได้ ไม่มีทางหยุด พนักงานขับได้แจ้งให้ผู้โดยสารทราบว่ามีอีกสองหรือสามชั่วโมงทุกคนที่อยู่บนขบวนรถไฟจะต้องตายด้วยกันทั้งหมด ขบวนไฟ มีคนขายคนหนึ่งกำลังตกใจอย่างหนัก หลวงพ่อเห็นว่าคนขายกำลังต้องการความช่วยเหลือจึงเข้าไปหาแล้วพยายามชวนคนขายนั้นพูดคุยเพื่อผ่อนคลายความเครียดที่รู้ว่ารถไฟกำลังจะวิ่งไปตกเหว ชายชี่เมาเดินมาที่หลวงพ่อกับแล้วบอก “ท่านจะทำไปทำไม ไม่มีประโยชน์ อีกไม่กี่ชั่วโมงทุกคนก็ตายแล้ว ผมก็ตาย หลวงพ่อก็ตาย ขายแก่คนนี้ก็ตาย” หลวงพ่อไม่พูดอะไร พยายามชวนคนขายนั้นคุยเรื่องนั้นเรื่องนี้ เนื่องจากหลวงพ่อกับเป็นคนฉลาด ไม่นานคนขายก็คลายความทุกข์ลงไปมาก มีสีหน้าสดชื่นขึ้น แล้วรถไฟก็ถึงที่หมาย—ทุกคนตายหมด

สำหรับผม หลวงพ่อกับชายชี่เมาใช้ชีวิตต่างกันมาก ผมเชื่อว่าคนที่ใช้ชีวิตอย่างมีคุณภาพแบบหลวงพ่อนี้จะต้องได้สัมผัสสิ่งที่พุทธศาสนาเรียกว่า “สันติในใจ” อยู่มาก และสิ่งนี้ชายชี่เมาคนนั้นคงไม่เคยได้สัมผัส เพียงเท่านั้นเราก็เห็นแล้วกฎแห่งกรรมของพุทธศาสนาสามารถใช้อธิบายความแตกต่างระหว่างคนสองคนนี้ได้เป็นอย่างดี เราไม่จำเป็นต้องถามว่า “ถ้าไม่มีชาติหน้า จะยุติธรรมไหมที่คนคืออย่างหลวงพ่อกับคนแย่อย่างชายชี่เมาตายแล้วก็เท่ากัน” เพราะเราเห็นแล้วว่ามีความยุติธรรมที่พบเห็นในชาตินี้อยู่แล้ว หลวงพ่อได้รับผลของการใช้ชีวิตอย่างมีคุณภาพตามที่ท่านสมควรจะได้รับแล้ว และชายชี่เมาคนนั้นก็ได้รับผลของการใช้ชีวิตที่สมควรแก่เขาแล้ว—นี่คือความยุติธรรมโดยแท้ และความยุติธรรมของกรรมแบบนี้ไม่ต้องการชาติหน้าภพหน้ามารองรับเลย

มาถึงตรงนี้ ผู้อ่านบางท่านอาจจะถามผมเต็มแก่ว่า “ตกลงคุณเชื่อว่าชาติหน้าภพหน้ามีหรือไม่มี—โปรดตอบมาตรงๆ อย่าได้อ้อมค้อม” ผมจะตอบคำถามนี้ตรงๆ แต่ก่อนตอบ ผมขอเล่าเรื่องของเบอร์ทรันด์ รัสเซลล์ให้ฟัง ครั้งหนึ่ง บาทหลวงปากกล้าท่านหนึ่งถามรัสเซลล์ขึ้นท่ามกลางประชุมชนว่า “ถ้าคุณตายไปแล้วถูกนำตัวไปพบพระเจ้า พระเจ้าถามคุณว่า ‘นี่คุณนักปรัชญาใหญ่ ถามหน่อยว่าตอนที่มียังมีชีวิตอยู่ ทำไมคุณจึงไม่เชื่อว่าฉันมีอยู่’ คุณจะตอบพระองค์ว่าอย่างไร” (รัสเซลล์นั้นพูดและเขียนวิจารณ์ศาสนาคริสต์มาก ทำให้ชาวคริสต์จำนวนมากรวมทั้งบาทหลวงด้วยมองว่าเขาเป็นศัตรูของศาสนา การถามคำถามนี้ก็เพื่อฉีกหน้ารัสเซลล์ โปรดสังเกตว่าเป็นคำถามแบบมัดมือชกด้วย โดยสมมติว่าพระเจ้ามีจริง แล้วรัสเซลล์กำลังถูกพระเจ้าสอบสวนอยู่) รัสเซลล์ยิ้มแล้วตอบว่า “อ้อ ง่ายมาก ผมจะเรียนพระองค์ว่า ‘ข้าพระองค์ขาดข้อมูลสำหรับสนับสนุนความเชื่อว่ามีพระเจ้า’ ที่จริงไม่ใช่ความผิดของผมนะที่ผมไม่เชื่อว่ามีพระเจ้า เพราะพระองค์ไม่แสดงให้เห็นหรือส่งสัญญาณอะไรเลยสำหรับบอกผมว่าทรงมีอยู่จริง” รัสเซลล์นั้นเป็นนักปรัชญา นักปรัชญาจะเชื่อหรือไม่เชื่ออะไรก็เพราะข้อมูลหรือเหตุผลที่รวมๆ แล้วเรียกว่า “evidence” ที่เขาไม่เชื่อว่ามีพระเจ้าไม่ใช่เพราะเขาเกลียดศาสนา แต่เพราะเขาคิดว่าไม่มีข้อมูลเพียงพอที่จะชวนให้เชื่ออย่างนั้น ผมเองก็เหมือนรัสเซลล์ จะเชื่อหรือไม่เชื่ออะไรก็เพราะมีหรือไม่มีข้อมูล สำหรับเรื่องชาติหน้าภพหน้า ผมบอกได้ว่า “ไม่มีข้อมูลพอที่จะให้ผมเชื่อว่าสิ่งเหล่านี้มีอยู่” ผมเคยคิดเหมือนกันว่า

กฎแห่งกรรมนั้นย่อมต้องทำงานอย่างชาญฉลาด (เราชาวพุทธเชื่อว่ากฎแห่งกรรมทำงานที่เที่ยงตรงและฉลาด บางครั้งกฎแห่งกรรมก็ลงมือให้ผลคราวเดียวเพื่อให้คนที่ทำกรรมมาเหมือนกันและสมควรได้รับผลเหมือนกันได้มาชุมนุมอยู่ด้วยกันมากๆ แล้ว “ลงมือเสียคราวเดียว” เพื่อประหยัดแรงงาน อย่างกรณีตระกูลศากยะที่ตายหมู่เนื่องจากในอดีตเคยทำกรรมชั่วมาเหมือนกัน) ถ้ากฎแห่งกรรมฉลาดมากๆ ทำไมกฎแห่งกรรมจึงไม่เก็บความทรงจำของเราไว้ให้ติดตัวข้ามภพชาติ คนที่เคยตกนรกเกิดใหม่แล้วยังจำได้ว่ารสชาติของนรกเป็นอย่างไร จะได้หวนคิดว่าจะทำบาป แต่กฎแห่งกรรมก็ไม่ส่งสัญญาณอะไรเพื่อเตือนพวกเราเลย เหมือนที่พระเจ้าไม่ส่งสัญญาณอะไรบอกคริสเชลล์ เมื่อไม่มีข้อมูลพอ ก็ไม่มีเหตุผลที่ผมจะเชื่อว่ามีชาติภพ โปรดสังเกตว่าผมไม่ได้บอกว่าชาติภพใหม่ไม่มี ผมจะบอกอย่างนั้นไม่เลย เพราะจะบอกได้ต้องมีข้อมูลหลักฐานหนักแน่น สิ่งที่ผมบอกคือ “ผมยังไม่เคยได้รับข้อมูลเพียงพอที่จะให้เชื่อว่ามีชาติภพใหม่หลังจากที่เราตายไปแล้ว” สองเรื่องนี้เป็นคนละเรื่องกัน ๐